

V.A. TETUREV

PERED. JUKOD № 1
Gos. Centr. Biblioteka

TESTESTVOZNAŃŃŃ

33-59

NAČALŃŃŃ ŠKOLALB
VELŃDČAN KNIGA
MŃD GAST

KOMI GOSIZDAT

1933

51

V. A. TETUREV

PERED. JUKƏD M.
Gos. Centr. Biblioteka

5
T-37
~~5692~~

JEŞTESTVOZNANNƏ

VELƏDÇAN KNİGA
NAÇALNƏJ SKOLALB

M Ə D Ç A Ş T
NOLED VO VELƏDÇBŞJASLB

Външәдәша RSPSR-са НКР коллеҗәәл.
Коміәдәм външәдәша Коми Овјәәәә
југалъәән.

33-59

Обрательный экземпляр
Республики Коми
Библиотеки Коми АССР

КОМИГИЗ
СЫКТЫВКАР 1933

Тажә җеҗестествознаннә уҗевникъс 4-әд во наҗалнәј школаън веләд-
җыҗяслъ вәҗәма RSFSR-са НКР программа җәрти җеъзъд везәмја-
сән Наркомпрос индәдјас җәрти.

Везәмјасъс со тьјън: „Вьдмәгјаслән оләм“ раздәлән ыртәма
зеңдәк тәдәмјас вәр јьлъ; „Кьвтәм рәмәсјаслән оләм“ раздәлән
мәтериальс ләшәдәма җистәматиҗескәј признакјас җәрти, ыртәма стаҗта
горта зивотнәјјас лоәм јьлъ; „Теҗаснөг да оләм морт вирјайлән“
раздәлән везәма „Вирлән ветләм“ да „Лолаләм“ темәјаслән веләдәм
кадъс.

Уҗевниксә ләшәдисън еәе Р. В. Varejkis да А. А. Jaxontov.

В. А. Тетюрев. ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ. Учебник для начальной школы, часть
вторая. Утверждено коллегией НКП РСФСР. Перевод на коми утвержден заве-
дующим Облоно.

Отв. редактор—Л. Никитина. Технический редактор—Шестаков.
Перерисовка художника—В. Полякова.

Упол. Облита № А 830. Коми Гиз № 74. Заказ № 2356. Тираж 8000 экз. 1/16 печ. лис.
39.904 п. з. в бум. л. Сдано в набор 13/VII-33 г. Подписано к печати 3/VIII-33 г.

Типография Коми ГИЗ - а, Сыктывкар, Коммунистическая, 2

РЪРТӘД.

Колан во ми веләдим јонзъкасә ловтәм prirodaәs: ми, ва, сьнәд. Сәмьн во ромьн ми заводитим веләднь вьдмәгјасльс оләмсә. Әни ми кутам веләднь ловја prirodaәs: вьдмәгјас, пемәсјас, мортәс.

Ми тәдмаşam una пәләс predstaviteljaskәд вьдмәгјас пәвсьс i сijән, кьз пәјә ләшәдчәмаәш сijә uslovijәas, кәни оләнь. Ми тәдмалам, кьз морт дикәј prirodasa вьдмәг пәвсьс ләшәдис i ләшәдә una пәләс sort културнәј вьдмәгјас. Ми тәдмалам, куеәм тәдчанлуньс културнәј / вьдмәгјаслән мijan јәз оvmәсьн.

Воzә ми тәдмаşam una шикас пемәсјаскәд i vizәдlam, кьз пәјә ләшәдчәмаәш сijә uslovijәas, кәни оләнь. Ми тәдмалам, куеәм тәдчанлуньс una пемәсјаслән, суам, чәријаслән, левачјаслән, зверјаслән мijan социалистическәј оvmәсьн. Ми тәдмаşam siz-zә мijan gortsa пемәсјас лоәmkәд.

Medвәрьн ми кутам веләднь морт virјajльс теčasnog-sә da оләмсә. Сек ми тәдмалам, куеәм em әtkoдtorјas i мьјән морт торјалә пемәсјасьс. Ми тәдмалам i морт лоәм јьльс.

Тәјә ставсә мijanль колә веләднь сь вьлә, медьм вешкьда-вурә гәгәрвонь prirodasә, медьм веләдчьнь prirodasә воштнь аs kiә i воштнь сьльс став бурсә социалистическәј строителство вьлә. Тәјә став тәдәмлуньс мijanль колана, медьм лонь мijan социалистическәј овсеество стрәитигән активнәј да soзнателнәј учәстникән.

I. BËDMƏGJASLƏN OLƏM.

KËZ RAZALƏNË BËDMƏGJAS.

Koli gozəm. Mujas vëls nə idraləma; sijəs idralisnë rÿg-zə, këz sepjasës voisnë. Unëyk bëdməgjasës—rujas, kustjas, turunjäs zorizavşəmaəş-nin da şətəmaəş kəjdës. A kəjdësjasës mədvo loəny vël, tom bëdməgjas.

Bëdməgjaslən kəjdësjasës plod rëkëny, a plodës artmə zorizsa bëdməm peştikëş së vərëny, këz zorizës loə opylitəma.

Kəjdësjas vermasnë çiznë səmnë sek, kor najə veşkalasnë vasəd da sonëd mu vëlə.

Bëdsənlë tədsa, küəəm koknida uşəny ruşës voəm javlokjas: səmnë kolə neuna vərədəstnë javlonasə, plodjasës zer moz kutasnë gylavnë. Goz-məd lunmëştə taje javlokjasës eşkə i aşnës gylalissnë, torja-nin təla povodda dərji... Siz i ovlə dikəj javlonajaskəd, kodjas bëdməny vərëny: arnas na ulës mi adzam una kişşəm plodjas. Taz-zə koknida gylaləny mu vëlə i mukəd səka plodjas da votəsjas, kor najə roməz voasnë.

Kor taeəm səka plodjasës veşkalasnë mu vëlə, nalən nevbədinës regëd sişmə. Sek na rësa kəjdësjasës loəny muas i vermasnë çiznë.

Səmnë seeəm bëdməgjasës, kodjas vajəny səka plodjassə, mijan avu una. Unëykkës mijan seeəm bëdməgjas, kodjaslən, mədarə, voəm plodjasës kosəş da çorëdəş. Seeəm plodjasës bëdsənlë tədsəş bobilən, ankelən, vikalən, sadjən bëdmëş viz akacijalən da maklən. Taeəm kos plodjasës kəjdësjasës kəd oz eəe uşny, a vojdar potəny da voşşəny. Seki voəm kəjdësjasës koknida torjaləny koşməm plodës da uşəny mu vëlə.

Kəjdësjasən bëdməgjas verməny paşkavnë mu kuza i voştny as ulas ызьd mestajas. Siz, suam, pozəm da kozpu vərjas bëdməny i Rëtvvvv Jevropaen, i mijan Moskva do-ny, i Şivëryen. Bëdməgjaslən-kə kəjdësjasës gylalissnë rÿg səmnë mam bëdməg ulə, sek eşkə bëdməgjasës ez verməny

razavny, pədtisny eşkə əta-mədsə, kulaliny zeskydysla. Zvyly vlassə vıdməgjaslyş mi adzam una nogən ləşədcəm, myj vəsna nalən kəjdəsjaslyş verməny razavny paşkyda ызьd mesta voštəmən.

Kəjdəsjasəs tələn razədəm.

Vıdsənlə tədsə vizjur—oduvañçik.

Abu şəkyd kazavny, myjla sly şətəməş seəmə nım.

Vıdlavny-kə sıjə nəvyd zor jurşə, kodı paşkali koşməmə viz zoriz pıdđı, tıdalə, myj sıjə artməmə zev una torja posnıdık plodjaslyş i myj vıd plodıklən em vəsni kokjylyñ gən (1 şerpas). Pəlystas-kə içətik təv, gəna plodıkjasəy koknyda torjaləny oduvañçik jəzyd jurşy da lebzəny slyndıti. Təv najəs vermas nıny una das kilometrjas sajə çuzanınşənyş.

Təz-zə tələn razaləny levalyş plodıkjaslyş çertopoloxlən, jənlən da mukəd jog turunjaslən.

Təv otsalə razavny i una mijan vəsa pu kəjdəsjasly (2 şerpas).

Kozpulən da pozəmlən voəm koljaslyş kos povodəə çəstəny i setyş gylaləny bordja kəjdəsjas, kodjasəs nəvədə təv. Pipulən, topolən da vadlən kəjdəsjaslyş səvməny içətik plodjəny—korovoçkajəny; gozəmə zavodıçıgas-na sıjə korovoçkajənyş potlaşəny, a təv na pəkyş voəm gəna kəjdəsjasə levədə.

Tajə kəjdəsjas vlyny em una vəsni şıjas, myj vəsna tajə kəjdəsjaslyş dır levaləny slyndıny, i təv najəs nuə-razədə vıdlaə.

Klönlyş, vjazlyş, jaşənylyş, kyzpylyş təv nuə oz-nın torja kəjdəsjas, a plodjas: nalən em myjkə bordkod, i kor plodjas

1 şerpas. Oduvañçiklən lebyş plodıkjaslyş.

2 şerpas. Pujaslən levalyş kəjdəsjas da plodjas. 1—kozpu³ kəjdəş, 2—pozəmə kəjdəş, 3—kylənlə plodık, 4—klönlən plod, 5—jaşənlən plod, 6—vadlən voşşəmə korovoçkajənyş levalyş gəna kəjdəsjasən.

voasņ, sek zev kokņida torjaləņ aslanьs uvjьš (2, 3 šerpas).

A līpaləņ pušьs torjalə oz əti plod, a goz-məd posņidik ərəski, torьda na dinə jītčəma kuzməs korjən (4 šerpas.) Tajə kor vəsnaьs ərəski-plodjāsьs oz zik pyr mu vьlas ušņ, a letčəņ nəzjən da dьr bergaləņ

3 šerpas. Vjazlən plodjas.

4 šerpas. Līpaləņ soplodijə.

sьnədьn. Kor plodjasьs ušəņ muə, təv vətłə sijəs pyr vьzьk i vьzьk, kьtčəz oz torjavņь ərəskijasьs koršьs.

Kьvtəm peməsjasən kəjdьsjas razədəm.

Una plodjas da kəjdьsjas razaləņ kьvtəm peməsjas otsəgən. Raznəj pələs vьdməgjaslən artmə tajə raznəj nogən.

Ərəski da zoludjas. I ərəski i zoludjas urlь zev čəs-kьd šojantor. Təv kezlə urjas čukərtəņ aslьņs šojan zapas. Kьskə aslьs pozjas ur ərəskijas līvə zoludjas, i tuj vьlas mьjtəmkə najəs vostə. Ovlьvlə, mьj sь vьlə uškədčə tulān (kuniča) līvə kueəmkə məd zver. Ur sьvьtə ərəskisə da uškədčə rьsьjņ. Taz urən vostəm ərəski loə kəzəma vьlə sijə kustšəņs, kod vьlьn sijə vьdmis. Urən vostəm ərəskijasьs da zoludjasьs tulьsnas čuzəņ, seš vьdməņ tom dьvjas da oresņikjas.

Krukašan plodjas. Munan-kə arnas suk jog turunjas pəvsti, paškəm vьlad əsjasņ una pələs turunlən plodjasьs. Tan mi adzam lāgusa lapkorlьš gьrьš šivdan—jurjassə, posņidьk plodjas līpučkalьš, kodjaslən zev una još krukjas. Kənkə šurəņ taš i čereda jog turunlən kuzməs kəjdьs-

jasъs, kodjas әsәdçamaaş paşkәmad kыk pиnә joş vozjasәn (5 şerpas).

Таеәм-зә шидан jurjas da mukәd krukaşan plodjas rozә adзьнь гәншъs ponлъs, ьzlъs da mukәd zivotnәjjasлъs, рьralasнь-кә najә kuz jog turunainjasә.

Тазі тајә вьdmәgjasьslәn kәjdьsjasьs kьvtәm pemәsjasәn loә kәzәma una mestәn, mukәd dьrjиъs una das kilo-metr sajә seşan, kәn najә çuzәmaaş.

Sәka votәsjas. Şinmә sьvьtçan гәmъs da çәskьd kәrъs una pәlәs votәsjaslәn siz-zә vәlәm kәjdьs razәdәm vьlә lәşәdçәm. Voәm votәsjassә adzәnъ lebaçjas. Votәssә lebaçjas kokalәnъ, ңevьdьs nalәn şuvjas ruşә, a kәjdьsja-sьs, kodjaslәn em çotьd kьs, oz ruşьnъ, i oz vostьnъ aşьnъs çuzanlunsa. Çәskьd votәsjas pәttәz kokalәm vәrъnъ lebaç munas kьtçәkә mәd mestәә; şo-janьd sьlәn şuvjas ruşas, a sijә, mьj ez vermь ruşьnъ, petas vәr. Taz le-baçjas kәjdьsjassә kәzәnъ una ьli mestajasә.

5 şerpas. Krukaşьs plodjas: 1—çeredalәn, 2—şидan turunlәn, 3—lagusa lapkorlәn.

Вьdmәgjaslәn kәjdьssә sьvlalәm.

Koknıdik traçnitәmәn potlaşәnъ zar gozşa lunjasә sado-vәj akacijalәn kos plodjasьs. Kьz sәmьn nalәn artmas po-tәstor, kьknan vokьs әdjә gartьstçәnъ da sьvьtәnъ as pьe-şьnъs kәjdьssә raznәj stәrәnaә. Dert najә ьlә oz levzьnъ, no vek-zә oz uşnъ әti mestәә, a paşkalәnъ kәt i ңevьlә mam kust dinşanъs.

Zev inтeressnәja razalәnъ kәjdьsjasьs nedotrogalәn—viz әsalan zorizjasa vasәd turun vьdmәglәn, kodi panьdaşlә vasәd da una vuzәra vәrjasьn da parkjasьn (6 şerpas). Inmәdçan-kә kinad voәm plod korovoçkaә, to plodьs zik pьr potә, sьlәn vokjasьs gartьstçәnъ, sek-zә vьnәn kәjdьs-jasьs sьvьtçәnъ razipeļә. Таşan i vьdmәgьs suşә „nedo-trogaәn“, lивә „en vәrzәd menә“.

Әni loә gәgәrvoana, kьs vermис lonъ vuzina kust kәnkә vaz kamennәj әgrada vьlnъ lивә tom kьz kәnkә vaz kerka

вълън. Кокньд виштавнь, къс тоэ ичѣтик вѣр еновтѣм му вълън, ливѣ къс лоинь вѣдмѣгъяс куз шож вълън, коди тѣдовтѣис куѣѣмкѣ строитѣлство вердѣн му пластѣ боштѣм вѣрѣн.

Но, дѣрт, вѣдмѣгъясѣн вѣжѣм кѣждѣсъяс рѣвсѣс сѣмьн ичѣтик јукѣн вѣskalѣ вурзѣк мѣстѣѣ, кѣн ешкѣ сѣжѣ вѣрмѣс џизнь да шѣтнь вълъ вѣдмѣг. Унзѣк кѣждѣсѣс вѣсѣѣ. Оз вѣрмѣнь вѣдмѣнь одуванџикъяс сеѣѣм кѣждѣсъясѣс, кодъясѣс тѣв вѣјис вѣѣ, џурѣ, рѣмьд вѣрѣ, унѣ јѣзѣ улѣѣа вълѣ. А кѣ-

6 шѣрпѣс. Недотрога. Сујгавълас зорѣза ростор; вѣшкѣдвълѣс кѣк плѣд, ѣтикѣс нарѣвсѣс вѣсшѣма (сѣвлѣлѣ кѣждѣсъясѣѣ).

мьн вѣдшѣма рѣлѣс кѣждѣс кѣкѣлѣнь мѣјѣн лѣвѣѣс да шѣ-
јѣнь вѣдшѣма рѣлѣс ичѣтик зѣрѣяс—шѣрѣяс, рѣлѣвкѣјѣс, суш-
лѣкъяс, хѣмјѣкъяс, урѣяс! Гѣгѣрвоѣна, мѣј сеѣѣм вѣдмѣгъяс,
кодъяс шѣтѣнь унѣ кѣждѣс, вѣрмѣнь вурзѣка рѣшкѣвнь. Се-
ѣѣм вѣдмѣгъяс, кодъяс ешкѣ вѣјиснь вълътѣ еѣѣ кѣждѣс, вѣ-
рѣнѣ ешкѣ і ез і лѣнь прѣродѣн.

Кѣждѣсъясѣс кѣт і вѣшкѣласнь мѣѣ і рѣталаснь, сѣжѣ оз-мѣ
рѣткѣдлѣ, мѣј вѣдмѣг тѣн вѣдмѣс і ѣџс шѣтѣс плѣдъяс да кѣј-
дѣсъяс. Унѣ кѣждѣс-кѣ вѣшкѣлас ѣтѣ мѣстѣѣ, рѣтѣсъясѣс лѣѣнь
зѣв сукаш; том вѣдмѣгъяс ѣтѣ мѣдсѣ кѣтѣснь зѣскадлѣн і ун-
зѣкѣс-нѣ рѣвсѣс кулѣ. Сѣјѣн і вѣрмѣснь мѣ вълън ѣвмѣдџѣнѣ
сѣмьн сеѣѣм вѣдмѣгъяс, кодъяслѣн кѣждѣсъясѣс лѣѣѣ плѣдъясѣс
вѣрмѣнь рѣзѣвнь лѣѣѣ тѣлѣн, лѣѣѣ кѣвтѣм рѣмѣсъяс рѣр, лѣѣѣ
нѣстѣ кѣзкѣ.

Мортѣн културнѣј вѣдмѣгъясѣс кѣзѣм.

Тѣз ѣвлѣ џѣлаѣс џѣкѣј вѣдмѣгъяслѣн. Вѣдмѣгъясѣс-кѣ
ѣслѣс колѣм шѣртѣ вѣдѣтѣ морт, сѣжѣ вѣзѣралѣмѣн-нѣн вѣшкѣдлѣѣ

najə oləmən. Zev vazən-ñin mort kazalis, mьj bьdməgjas burьka bьdməñь ñevzədəm da şışməgjasən ozьr muьn, da velalis burmədñь da vьñşədñь musə. Sijə oz vidçьş, kor təv libə lebaçjas vajasñь sьş kolana bьdməgjaslьş kəjdьş-jassə, a açьş kəzə kəjdьşjassə setçə, kьtçə sьş kolə da kən najə vermasñь çuzñь. Kəzəm vьlə munə səməñ icəfik jukən stav kəjdьşşьş, kodəs vajə bьdməg, a stav mukəd urozajsə mort vizə as koləm şertlьş.

Askadə i pravilnəja kəzəm—kolana uslovijə urozaj lep-təm mogьş. Mijan SSSR stav sovhozjas da kolhozjas, stav zavodjas, kodjas uzaləñь vizmu ovməs vьlə, vozvьv-ñin lə-şədcəñь tuvsov **kəzan kampañnə kezlə**. Gozəm romьñ kəzşə şu da sovdi, gozəməñ-zə nuədçə **idraşan kampañnə**, kor stav vьñş bergədçə sь vьlə, med idravñь urozaj tьr-vьjə da as kadə. Kьzi loə nuədəma kəzan da idraşan kam-pañnə, seeəm loə i urozaj, bura-kə nuədəma, bura voas ñağ, gradvьv puktas, una loə sakar i mukədtor. Stav tajə uzьş nuədçə plan şerti kommunističeskəj partija veşkədləm ulьñ.

МЫЛА БЫДЛАЫН БЫДМƏGJASЫS ABU ƏTKOĐƏŞ.

I təv, i lebaçjas, i zverjas otsaləñь kəjdьş razədñь i verməñь najəs nunь raznəj stəranəə bьdşama şikas mestəə. Mьjla-zə eşkə əti bьdməgjas bьdməñь vəğьñ, mukədyş—vizjas vьlьñ, kojmədjas—vaьñ.

Medьm gəgərvonь tajəs, suvtlam əni əti bьdməg vьlə—mijan oduvañçik vьlə. Tədmaşam kьz sijə bьdmə raznəj mestajasьñ.

Oduvañçik.

Mьjla oduvañçik vermə bьdməñь izjas kostьñ moş-tovəj vьlьñ. Zev unəş mi adzьvlam oduvañçiksə tuj vo-kьş i veşigtə mostovəjş izjas pəvşьş. Seti dugdьvtəg vet-ləñь jəz, najə talələmaəş pəşti stav turunsə. No oduvañçik-ləñ stav korjasьş kujləñь mu vьlas. Kət mi i talьstam sь vьlə kokən, unzьkьşşə ñinəm oməlsə sьş og vəçə. Tan stav mukəd turunjasьş, kodjaslən em kuz çegjaşьş za, ta-ləşəmaəş.

Bьdşama bьdməglь kolə jugьd, i voşşainьñ sьş jugь-dьş uşə una. No sь pьdđi tan sondlьş jonzьka sotə; sijə

жонька коштə татъ җинəмən түркьтəм муə i vermas кош-
тъвь вьдмəгльс i korjassə. Мьјла-зə одуванчик тан оз кош-
тъ? Косъд вələмкə сижə оз ров, сь вəсна мьј сьлən вуз-
јасьс рьрəнь рьдə муə, кьти муьс овлə vasəдзьк. Корјасьс
сьлən vekнiдикəш, iчəтəш i sodтəд торьда муас vodəмаəш;
сь вəсна најə eea as piшьс paktəдəнь vasə. Oдуванчикль
таьс гьрьсзьк korјасьс оз i kovнь, сь вəсна мьј voссainьн
i posнiдик korјасə jugьдьс usə тьрмьмən.

**Кьз вьдмə одуванчик vasəдзьк da gozsajsa mes-
tajasьн.** Seeəm одуванчик, kodi вьдмəма кəнкə zavor во-
кьн, ливə кəнкə ьльн тuj dorьс, кьтən сижəс кьeovтəдəмаəш
mukəd турun вьдмəгјас,—сijə zik-җин мəд шikas. Муьс тən
vasəдзьк, i вьдмəгль оз kov торја vizтьнь vasə, Сь рьдди
тан jugьдьс сь вьлə veшkalə eeазьк, i вьдмəгль koləнь бур-
зьк, paшкьдзьк, ьзьдзьк korјас. Siznad, одуванчик, kodi
вьдмис zavor вокьн, ливə mukəd вьдмəгјас pəвсьн, мəд
шikas-җин сижə одуванчик шerti, kodi вьдмəма voсса mestaьн.
Tani сьлən korјасьс гьрьсзькəш, paшкьдзькəш i җузəдчəмаəш
најə вьвлəн, кьтən на вьлə inmə unзьк jugьд.

**Мьјла одуванчик оз vermь вьдмьнь suk, зизьд ту-
рун pəвсьн.** Мьј одуванчикль вəли бур jugьдиньн, мьј сьль
kokнədis вьдмəм zik тuj вокьн, suk турun pəвстьн ne сə-
мьн оз vaj сьль pəлza, no veшigtə бур рьдди vajə сьль
oməл тор. Сьлən-əd zаьс korјаснас zev зеңьд, сь вəсна si-
јəс regьд panјəнь stav mukəd турunјасьс i zavodитəнь сижəс
pəдтьнь. So мьјла одуванчиклən petasјасьс suk, зизьд ту-
рун pəвсьн regьд kuləнь jugьд тьрмьтəм вəсна.

Tatьс artмə тaeəm вьвod: одуванчик—jugьд rəдejтьс
вьдмəг; сижə vermə вьдмьнь sen, кəн eea vasəд, кəн si-
јəс тaлaləнь, no сь рьдди kulə mukədkəd ortчəн вьдmigəн,
kodјас зизьдзькəш da шetəнь ьзьдзьк gozsaj, kodјас kok-
ньда сижəс pəдтəнь. I кəт ешкə одуванчиклən кəјдьсјасьс
тəлən razaləнь вьдлаə, сəмьн taj сижə вьдмьнь vermə сəмьн
seeəminјасə, кьтən abu mukəd pəлəс suka da зизьда вьд-
мьс турunјас.

As olan dorјasti mort dugьdvtəг тaлalə турunsə da оз
lez сьль suka, зизьда вьдмьньсə, a takəd əтeəe asльс тəд-
ьтəг otsalə одуванчикль сижə mestə ovməдчьнь. So мьј
вəсна одуванчик zev eəкьда вьдмə тujјас вокьн da керка-
јас dorьн.

Vərsa pujas.

Oduvaņçik vьлн mi adзьlim, mьj sьлən əti-məd mes-taьn vьdməтьs sь saьп, kueəm sьлən formaьs, tečasnoгьs da kueəm vьdman uslovijəjasьs. Tajəs-zə mi adzam mijan vərsa pujaslьs.

Pu voşsainьn da vəгьn. Pujas, kodjas vьdməпь voş-sainьn, jona paskьraəş na dinьn, kodjas vьdməпь suk və-gьn. Voşsainьn pu vermə voşтнь jugьdsə gəgər vokšan, sь vəsna sьлən gəgər vok uvjas, kodjas paštaşəmaəş korja-sən. A korjas—tajə organ, kod pьr vьdməгьs voştə sьпəдьs şojantor i

7 şəpas. Voşsainьn vьdməş pozəm.

8 şəp. Vəгьn mukəd pujas pəvsьп vьdməş pozəm.

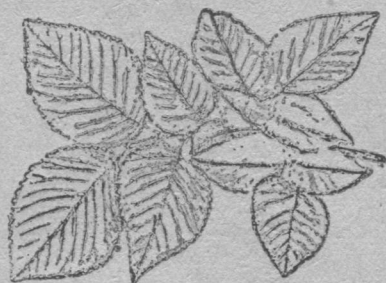
vermə sijəs voşтнь səтьп jugьdinьn. Sь vəsna pu voşsainьn vьdmə paskьraзьk. Taeəm puьd oz sogть postrojka vьə (7 şəpas).

Seeəm-zə poroda pu zik məd şikas, sijə-kə vьdməma suk vəгьn (8 şəpas). Sen vьd pu kьeovtədəma mukəd pu-jasən i jugьдьs sь gəgər vəli eea. Sь vəsna pujaslь loi пuzədсьпнь vьvлаң—jugьдлаң. Səтьп jьlas nalən i koļəпнь lovja uvjasьs turunviz korjasən. Mukəd pujas pəvsьп zes-кьdinьn vьdməт pujas ovləпнь veşкьdəş da sььdəş; najə

šetəny̆ vur strəjitčan maťerial. Mića strəjitčan vər vermas vьdmьny̆ səmy̆n suk vəgьn.

Jugьd radejtьš da gozsajьn vьdmьš pəradajas. Ət-laštitam-kə mi una Ńikas pərada vərsa pujas, to kazalam, mьj najə oz stavny̆s setny̆ ətkod gozsaj. Içət gozsaj Ńetə veŃig medpaskьra kьz sь vəsna, mьj sьlən korjasьs posnidəš, a vəsniđik uvjasьs, kən najə pukaləny̆, əsədçəny̆ pušaňs uvlaň. Mədarə, lipa, vjaz da klon—šetəny̆ ьzьd gozsaj. Nalən korjasьs gьrьšəš, pukaləny̆ əti mədšьs matьn i pukšaləmaəš uvjas vьlas siz, mьj pesti stav jugьdsə, kod i ušə vьvšaň, najə kutəny̆ aslanьs ņuz-viz korjasnas (9 Ńerpas).

Pozəm siz-zə Ńetə oməl gozsaj, sьlən vəsni lьskьs son-di jugərsə oməla kutə. Mədarə, kozpu turunviz gьrьš lapja uvjasnas Ńetə zev suk gozsaj, mьj sь ulьn veŃig oz ver-mь vьdmьny̆ unzьkьšsə ņeku-čəm turunviz vьdməg: kozpu-lən „lapajasьs“ stav jugьdsə aslьny̆s voštisny̆.

9 Ńerpas. Vjazlən rostor.

Pu oləmas mьjkə tədças oz korjasьslən tečasnogьs da nalən uvjas vьlas pukšəmy̆s? Pozəm da kьz Ńetəny̆-kə oməl gozsaj, siznad najə korjas pəvsti munə una son-di jugər i səmy̆n içətik jukəd son-di ju-

gəry̆slən loə kutəma najə posni korjasən. No jugьdьs nalь kolə sь vəsna, medьm korjasas uglekisləj gazьs razlozitçis i vьdməgьs vermis voštny̆ uglerodsə. Siznad, medьm tačəm vьdməgьs vermis vura Ńojny̆ da vьdmьny̆, sьl kolə zev una jugьd. Pozəm da kьzpu—**jugьd radejtьš** pujas i ver-məny̆ vura vьdmьny̆ səmy̆n sen, kən najəs oz sajədnь mu-kəd pujas.

Mədarə, kozpu, lipa, klon, vjaz, oresnik aslanьs suk korjasnas kutəny̆ pəsti stav son-di jugərsə. Sь vəsna najə verməny̆ vьdmьny̆ gozsajьnzьk, kьtçə jugьdьs oməla innə. Posniđik kozpujas verməny̆ vьdmьny̆ pozəmpu da kьzpu vəgьn i voçasən zьrny̆ jugьd radejtьš porodajassə, a tom pə-zəmjas da kьzpujas kuləny̆ kozpu vər da lipa ras gozsajьn.

Mьjla avu stav vəgьs mijan ətkod. Korjasьs ņe səmy̆n verdəny̆ vьdməgsə—najə lezəny̆-paktədəny̆ va. Kьmy̆n gьrьš kor da kьmy̆n jona sija mьtçьšəma son-di vozə, sьmy̆n unzьk va kutas vizny̆ vьdməgьs. Siznad, kos mu

вълн овнъ вурзъка вермәнъ јгъд рдејтѣс позәм да кър-
пу гоzsајнъ вѣдмънъ вермѣш коz, лѣпа да клон пујас до-
гъш. Позәмлән вѣснѣдик да чорѣд лѣскъс пактѣдѣ зев еѣа
ва, а вузјасъс сълән рѣрәнъ муас зев рѣдѣ, сетѣѣ, кѣтѣни і
кос повоѣдѣ дѣрји ем ва. Лѣа вѣлад позәмѣд вермас вѣд-
мънъ поvtѣг; seni і вѣдмәнъ мијан позәм јагјасѣд, му-
кѣд дѣрјиѣс кърпу сорән.

А шѣјѣд мѣстјасън јонзѣкасѣ мијан вѣдмәнъ коzпу
да сора вѣрјас, лѣвѣ сеѣәм вѣр, кѣтѣни вѣдмәнъ una шѣкас
корја-пујас.

Kos mestainsa вѣдмѣгјас.

Мѣј ем јитѣд вѣдмѣг теѣасногън сијѣ олан мѣстакѣд,
поzѣ адзѣнъ мијан визвѣвса турунјас шѣрти.

Вурзѣк турун пуктанѣнјас мијан—ојдлан визјас, сеѣәм
визјас, коdјас ју воkјасън і вѣд во ѣзѣд ва дѣрји ојдлѣв-
ләнъ. Сеѣәм визјасас муѣс вѣна да васѣд, сѣ вѣсна туру-
нѣд сен вѣдмѣ сука да зизѣда. Una вѣдмѣглән seni раш-
кѣд да гѣгъш корјас; сен турунѣд јаркѣј рѣма да чѣскѣд.

Ју вердса увтасѣнѣс-кѣ кајан верѣтѣа вѣлѣ да мунан
кос виз куза, зѣк рѣр каzалан, мѣј тани вѣдмәнъ муkѣд рѣ-
лѣс турунјас. Әтѣккѣ, турунѣд тани ојдлан виз шѣрти лоѣ ге-
зѣдзѣк. Мѣд-кѣ, тани unзѣк вѣдмѣгъс векнѣд, поsnѣд кор-
јаса, лѣвѣ una рѣлѣ воzалѣм корјаса вѣдмѣгјас. Таѣәм вѣд-
мѣгјасѣд васѣ омѣлзѣка пактѣдѣнъ, сѣ вѣсна вурзѣка вер-
мәнъ вѣдмънъ косзѣк вошса мѣстјасън. Куѣәм шурѣ турун-
јаслән рѣмъс ави турун-виз, а rudov, суам полѣнлән. Вурзѣ-
ка-кѣ визѣдлан тѣјѣ вѣдмѣг за да корјас вѣлас, лѣшѣда
тѣдѣѣ, мѣј најѣ туpкѣшѣмаѣс поsnѣдик гѣнјасѣн. Таѣәм јур-
шјаснас туpкѣм корјасъс омѣлзѣка пактѣдѣнъ васѣ. Таѣәм
вѣдмѣгјаслән вузјасѣс рѣрәнъ рѣдѣ муѣ. Тѣзи лѣшѣдѣмнас
вѣдмѣгъс і вермѣ овнъ еѣазѣк васѣдѣн.

Нѣста косзѣкинјасън мијанлѣ панѣдашаснъ сеѣәм вѣд-
мѣгјас, коdјаслән корјасъс воdѣмаѣс му вердас. На рѣв-
сѣш коkнѣда поzѣ тѣдмѣднъ јастрѣvinkaѣс да косаѣј
ларкаѣс.

Jastreinka одуванѣик рѣдѣш і ѣѣна сѣ вѣлѣ муnѣ;
сѣмън сијѣ поsnѣдзѣк, а виз зорѣзјасъс сълән кѣлѣд визѣкѣш.

Kosaѣј ларка—језгоv, гѣна корјаса ѣѣзѣд муѣд кѣс-
шѣш турун, корјасъс воdѣнъ муѣ-зѣ, чорѣд зорѣз коkјаса, коd-

jas pomašəņь зoң smakəņ kelʲdǵərd livə jezgov jurjasəņ (10 šerpas). Tajə zorižьь ңeēstəmnas formasə da rəmsə oz vez, sʲ vəсна komnatatə gazədəņ vʲlə kosačəj lapka zorižььsʲ tulʲsnas pozə ləšədņь buket, kodī loə „neməvəjjaəņ“.

Taʲš iņteresnəj vʲdməǵjas pozə adzьņь lʲa vʲlьņ medvošsa da kosinjasьņ, kʲtəņ oz-ņiņ vermьņ vʲdmьņь mukəd turunjasьs. Tajə—jed-kij očitok—lapkʲdʲik, muə vodəņ turun, posņ-dʲik, no zev kʲz korjasə, kodjas torʲda pukaləņь za vʲlas (11 šerpas). Taeəņ korjasьs dʲr as pʲekas vizəņь vasə i zev eea sijəs paktədəņь, sʲ vəсна očitok i vermə vʲdmьņь lʲa livə čorʲd mu vʲlьņ saməj gozvozas. No sʲ pʲdʲi očitok-lʲ ičət korjasnad kolə zev jugʲdin. Kolə sunь, mʲj mijan vʲdməǵjas pəvsʲš tajə loə jugʲdsə med-jona radejʲšəņ. Gozəmnas jedkəj očitok zorižalə viz zorižjasəņ.

Očitokləņ kurʲdlunʲs sijəs vizə kʲvtəņ peməšjasəņ šojəmbʲš.

Amerika zar da kos ovlaštja-sьņ vʲdməņь aslʲs pələs čutkašəņ vʲdməǵjas, kodjas ləšʲda oləņь eea vaəņ. Tajə kaktusjas (12 šerpas). Ətikjas na pəvsʲš muʲš petəņ

10 šerpas. Kosačja lapka. šurjajas kodəš, mukəddʲrjʲis zəņ pu sudtaəš. Mukədjasləņ za-ʲs vozjašə i jonʲzka munə kʲz, urəd kod, korjas vʲlə. Kojmədjas šarkodəš.

Kaktusjasləņ zanʲs pʲr turunviz rəma. Kaktusləņ sʲ-ņədʲš šojan voštəmbʲn zaʲs-ləņ turunviz rəmbʲs vezə korja-slʲš ʲzsa, kodjas sʲləņ avuəš.

Taeəņ tečasnog vəсна-ʲs kaktusjas aslanʲs kʲz za-as verməņь kutņь ʲzʲd za-pas va. Vaʲs košmьņь ver-mas səmbʲn vʲlʲššəņs, a zaʲsləņ vʲlʲsʲs avu-ņiņ se-eəņ ʲzʲd, sijə jona ičət korja vʲdməǵjas šertī. Siz-nad kaktusləņ zaʲs ʲzalə korjas pʲdʲi, a korjas, kodjas

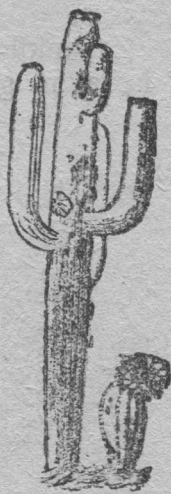

11 šerpas. Kurʲd očitok.

pəramaəs joşjasə-zelnəgə, vizəny sylvš vasəd zasə kvvtəm
pəməsjasən šojəmyš.

Stav tajə primerjasšyš mi adzam, myj
kos mestainsa vьdməgjas sizi ləšədcəmaəs,
myj najə verməny ovny i sek, kor vasədyš oz
suzšy. A vьdməgjas, kodjas abu ləšədcəma-
əš tačəm olannogas, kos mestajasad kulaləny.

Kosinyň ovny vermьš vьdməgjasəs mort
əktə aslyš vajny pəlza—vermašny vetləd-
lyš ləajaskəd, kodjas kəny-šurə voštəmaəs-
nyň ьzd mestajaš, tələn loktəny mujas, tuj-
jas, šiktjas vьlə. Tajə ləajas vьlas pərvov
saditəny vozjasən seluga-bad, a sy vəryň,
vo məd myšti, kor seluga zavoditas paškav-
nyň-nin, sy kostə saditəny posni pozəmyš.
Vo 10-15 myšti vetlədlyš ləa mestaňny suv-
gə-nin tom pozəm jag.

12 šerp. Kaktusjas.

Vasa vьdməgjas.

Vəny olannog abu-nin seeəm, kueəm kos ləa vьlyň, i
vьdməgjaslən, kodjas oləny vəny, aslyšsəma tečasnogys.

Zapanki. Tyjasny da ju polojjasny mijan ovləny una
zapankijas. Nalən gьryš paškədy korjasys plavajtəny va vь-
las, a gozəmnas na pəvsny mytšyšəmaəs tajə vьdməgjaslən
zorizjasys (13 šerpas).

Zev mičaəs gьryš zorizjasys jezədy zapankilən, livə „vasa
lilijalən“; viz zapankilən (kivьskalən) zorizjasys posnižykəš,
zoriz korjasys sьlən vizəš.

Zapankilyš zasə beregšan, mi og adzə—sijə zevšəma
va najt pьdəsas. Tajə zašanys va vьlyšas ŋuzaləma korjas-
lən kuž kokjasys da seeəm-zə kuž zorizkokjas, kodjas po-
myň pukaləny zorizjasys.

Zapankilyš korsə torjədan-kə zašys, sijə i oz vəj—va
vьlas kolə. Kor pьekas em vošsainjas, kyti tьrtəma sьnədən,
sy vəsna sijə koknižyk vəlyš i kor kokly oz kov korsə kut-
ny as vьlas. Vašys-kə korsə kyškan koknas, seki ləšəda
tədalə, myj korlən kokys kyž da kusnašys; sьnədyň sijə,
kyž plet, əsədcə uvlan i oz vermь korsə kutny vьvlyəny.
Zavoditlan-kə korjyšlyš koksə orədyň, kazalan, myj sijə zev

jon; sijə, kыз jon gez, kərtalə korsə vьdməg zaьskəd i sь vəsna vešig ьзд gьjas oz vermьnь korsə torjədнь kor kokšьs. Seeəm-zə jon da kušəšьšəš kuvsinikalən i zoriz-kokjasьs.

Zapankilən korjasьs jonəš da kučikaəš. Sь vəsna najəš əz košavnь gьjas i os rozədнь na vьlə ušьš zer vojтjas.

Zapankilən plodjasьs ičətik kuvsin kodəš... Sьlən voəm kəjdьsjasьs vaьn oz vəjnь. Vьd kəjdьs kьeovtədəma šivdьš klejko-dən, sь vəsna zapankilən kəjdьs-jasьs šivdəнь va lebač bordjasə, nьrjasas. Lebač mədlaə levzigəп as vьlas nuə kəjdьssə məd mes-təə i tazi otsalə zapankilь razav-nь-rədmьnь una mestəə.

Lunvьv Amerikaьn tropik ovləštjasьn Amazonka juьn da sijə vozjasьn vьdməпь — ispolinskəj zapankijas — viktorija - regija, kodlən korjasьs ovləпь metrəп zьnjən da kьk metr ьzda, a ke-љd-gərd zorizjaslən paštəьs ov-lə 40 sm. gəgər.

Vaпavda. Mijan prudjas da polojjas gozəмьn tupkьšləпь tu-

runviz vaпavda paškəмəп. Mukəddьrji vaпavda seeəma paškavlas, мьj stavnas va verkəssə tupkьvlas.

Vaпavdalən turunviz ičətik plavgəš krug, kodі plavjalə va vьлн, sьšəп əsədəma vaas veškьd ičətik vuz (14 šer-pas). Mьj mukəd vьdməgjasьlь loə voštнь muьš, vaпavda vermə veškьda voštнь prudsa livə jusa vaьš, kьtəni rast-voritčəмəп pьr ovləпь vьdməgjasьlь kolana mineralnəj ves-estvojas. Sь vəsna vaпavdalь oz kovнь kuz una voza vuzjas, kueəm eməš mukəd vьdməgjaslən. A sijə zev ičətik vuzjьs, kodі sьlən em, jonьkasə sьль kolə zik mədtor vь-lə. Sijə oz šet turunviz plaštinkalь pəпн livə bergədčьnь sek, kor munas təvнr i prud vьльsьs gьzas.

Vaпavda zev gezəda zorizalə da šetə kəjdьs. Unzьkьš-sə sьlən turunviz plaštinkaьs pəvoj paškələ da sešša tor-javlə i vьd tor loə torja vьdməgəп. Tajə posnədik vьdməg-jasьs šivdəпь lebačjasьlь kokjasas i bordjasas, a siz-zə ku-

13 šerpas. Zapanki.

rajtsēs kvētām pēmasjas diņā. Vanāvdalēn kueām šurā plaš-
tinkajasēs sulalan vaa polojjasēs veškalēnē va vizēv vlē i
najes va nuā vl mestāē. Tazi tajē vasa ičētik vėdmėgjasēs
i razalēnē kējdyštėg.

Gozēm čēzēn kraħmal čukėrmēm vėsnas vanāvda ar-
nas loā šakdyk. Sijē vājē vāē, letčē pėdēsas i sen tējā.

Tējēm vėdmėg tulėsnas vlēš kėptē
va vlē. Vanāvda oz šurlē ji pėkē i oz
kėpmēv.

Artmē mēj i vasa vėdmėgjas lēšēdčē-
maēs sijē olaninjasē, kēn najē olēnē.

Tėjāsēn da prudjasēn vasa vėdmėgjas
paškalēnē da tirtēnē lovja jukēdjasnas da
kulēm kolāsjasnas vėpukalaninsē. Vėpukalan-
in nējzēnikēn pērē ņurē. Prudjassē ņurē
pėrtčēmēs vizēm mogēs loē najēs pēraēs-
pēraē vesavlēnē vasa vėdmėgjasēs.

No sijē vėpukalaninjasēn, kodjas vazēn-
ņin pėrtčēmaēs ņurē, kulēm vėdmėg kolās-
jasēs artmis torf, kodē mijan promēslenoš-
tēn munē lomtas pėdēi (torf jlēš da sijē
perjēm jilēs mi šornitlim-ņin velēdčēn ņiga
pervoj čaštēn).

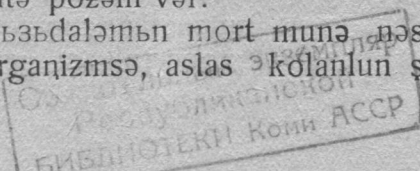
14 šerp. Vanāvda.

PERED. JUKĒD M
— 201 Cent. Bijaletka

Gozməd primer vlēn mi adzim kueām em jītēd vėd-
mėg tečasnog da sijē olan mesta kostēn. Ētik pēlēs torja-
iēmjas mi adzam seeēm vėdmėgjasēs, kodjas olēnē kos lēa
vlēn, mukēd pēlēs—vizēvsa vėdmėgjasēs, koj məd pēlēs—
vėrsa, i ņolēd pēlēs—vasa vėdmėgjasēs.

Tajē lēšēdčēmjassē velēdigēn, mort tēdmēdā, kueām
mi jonzēka lēšalē gradvėvsa kulturajasēs, kueām sovdiļē, a
kueāmēs burzēk kolnē vēr ulē. No ta kēnzi, mort i ačēs
vezlālē prirodasē, lēšēdē sijēs seeēm vėdmėgjasēs, kodjasēs
sēs kolē rēdmēdnē. Sijē, suam, koštē ņur, čereditēmēn da
izvestkaalēmēn vezē sēsēs mušinsē i sē vērēn vėditē sen
seeēm vėdmėgjas, kodjas oz vermēnē vėdmēnē ņurjasēn.
Mujasēs da gradjėrjasēs sijē vērēdē jogturunjas, kodjas ov-
mēdčēnē sen da torkēnē kulturnēj vėdmėgjasēs olēmsē.
Kos lēa vlēn sijē saditē pozēm vēr.

No priroda vlēn vėzēdalēmēn mort munē nēsta vozē.
Sijē vezlālē-ņin ašsē organizmsē, aslas kolānlun serti lēšē-

da zik vyl poroda vьdmэгjas—seeэмjasəs, kueэмjas aшнь prirodaьn nekən oz vьdmьнь.

KULTURNƏJ VЬDMƏGJAS.

Seeэм vьdmэгjas, kodjasəs vədītə da vьdtə mort, su-
səнь **kułturnəj vьdmэгjasən**. Unaən na pəvsьs, suam, nan
kulturajas, gradvьvpuktasjas, xlopčatnik, savdi, zev tədčana-
əš mijan oləmn. Mijanь əni vešig šəkьd dumьstнь, kьz
jəzьs vermisнь eškə ovнь tajə kulturnəj vьdmэгjastəgьs,
kodjas əni mijanəs verdəнь da paštədəнь.

No zev vazən, una šurs vo sajьn mijanəz, mort səmnь
kuzlis dikəj vьdmэгjaslьs čukərtнь plodjassə da kəjdьsjassə.
Rədmədнь vьdmэгjasəs sijə ez-na kuzlь. Sijə səmnь šorən-
zьk kazalis, mьj gьlədəm kəjdьsьs čuzəнь sijə-zə vьdmэг-
jas, kodjas vara verməнь šetнь seeэм-zə kəjdьs. Seki sijə
kutis vezərən-ņin kəzнь da vədītнь vьdmэгjassə. **Mort loi
mu uzalьšən.**

Đert, sijə vьdmэгjassə, kodjasəs zavoditis mort vədītнь
sijə voštis as gəgərsa ьlavьvьsьs—dikəj turunjas, pujas,
kustjas pəvsьs. Naьs i loinь sijə kulturnəj sortjasьs, kodja-
səs mort əni vədītə.

Kolanaəšzьk stav mijan kulturnəj vьdmэгjasьs loəнь
nanjas—sobdi, ruzəg, id, zəg, kukuruza, brosa. Ənija kadə
vəčšə stavьs sь mogьs, medьm mijan stranaьn vədītнь un-
zьk nan. Nan vədītəm—medьzьd mog mijan vizmu ovmə-
lən. Pervoј pjačiletkaьn mi kəza pləseadšə jona paškədim.
Medьzьd mogьs əni—urozaj kьpədнь da zasuxakəd verma-
нь. Ta mogьs mijan kolhozjasьn da sovhozjasьn zavoditəнь
vədītнь ьzdьk urozaj šetьs da zasuxalь voča sulalьs sort
nanjas. Masinno-traktorəj stancijajas otsəgən kolhozjasьn
da sovhozjasьn vizmu uzaləm nuədčə vьl tєxnikaən: mu
gərəm, kəzəm i urozaj idraləm munə traktorjasən da vizmu
uzalan masinajasən. Mijan gьrьs nan sovhozjas—sijə zьl-
vьlə „nan fabrikajas“.

Avu ičət tədčənlunьs šojəm-juəmnь **gradvьv puktasjas-
lən**: kapustalən, ogurcьlən, šorknīlən, morkovlən, šveklalən,
tomatlən da m. Najə šetəнь sodtəd šojan produktajas.

Nan kulturajas kьzi zev ьzd tədčənlun kutəнь **tєxnices-
kəj vьdmэгjas**. Tєxniceskəj vьdmэгjasən sušəнь seeэмjas,
kodjas šetəнь sьrjo mijan fabrično-zavodskəj promьšlənnošt-
lь. Savdiьs, pьskьs, xlopčatnikьs perjəнь si, kьtьs vəgnь

pečkənʹ sunis, a sešša kʹənʹ šitečjas. Sijə-zə vʹdməg kəj-
dʹsjasəš, siz-zə podsolnuskəš vəčənʹ vʹj. Kartupeļš vəčə-
nʹ kraxmal, patoka, špirt. Švekləš vəčənʹ saxar. Tehņice-
skəj vʹdməgjas vədītəm—med ʹzʹd mog mijan vizmu ov-
məslən.

Ņaņ kulturajas.

Sovdi, šu, id, zər—tajə stav ņaņ vʹdməgjasəš as mo-
danas munənʹ sijə turunjās vʹlə, kodjas vʹdmənʹ mijan
ludjasən i kodjaslən seeəm-zə vekņidik da kuz korjasəš,
zəš izaskod, i vʹlias pomašə posnidik oməlik zorizjasa sep-
tən. Naukaən taeəm vʹdməgjasəš sušənʹ **zlakjasən**.

Torja-ņin una zlak vʹdməgjasəd vərtəm štepjāsən, kod-
jas ņuzalənʹ mijan Sojuz lunvʹv ovlaštjasən da mijankəd
ortča stranajasən. Seeəm štepjāsəš loinʹ i mijan kulturnəj
zernovəj **zlakjas**.

Səmnʹ mijan zernəvəj zlakjas (ņanjas) dīkəj rədvuzjas-
šs jona torjalənʹ ənija kulturnəj zlakjasəd. Nalən tušjasəš
posnidzʹkəš. Sepjasəš voənʹ oz əti kadə i unaš čegjasən
sek, kor sepjasas una kəjdʹs avu-na voəma.

Kʹz mort vezlələ da burmədə zernəvəj zlakjas. Kor
jəz zavoditisnʹ čukərtnʹ dīkəj idlʹs da sovdiļš kəjdʹssə,
dert, najə zilisnʹ voštʹn gʹrʹšzʹkjasə. Seeəm kəjdʹs najə
i kəzisinʹ, kor najə ašnʹs kutisnʹ vədītʹn da vʹdtʹnʹ tajə
vʹdməgjasə. Gʹrʹš kəjdʹsəš vʹdməgjasəš loənʹ gʹrʹš kəj-
dʹsa-zə.

Taz vočasən, voš-voə mort nuədīs **vʹdməgjas bur-
mədəm**, i sʹ vəsna kulturnəj ņaņ zlakjaslən kuza kadən lo-
inʹ seeəm kačestvojas, kodjas ez vəvʹnʹ dīkəj rədvuzslən—
gʹrʹšzʹk kəjdʹs, toprʹdʹk da əti kadə voš sepjas.

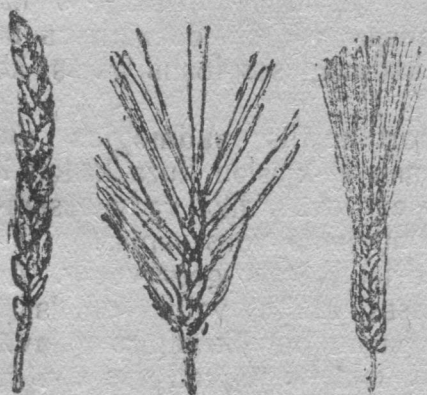
Vožnsə tajə vərjəmnʹs mortən vəčsis gəgərvotəg. Art-
mʹlis sizi, mʹj seeəm kəjdʹsjasəš, kodjas vəlīnʹ oməlzʹkəš
gezʹdzʹka veškavlisnʹ kəzə, (suam oməlik sepjas gʹlavlis-
nʹ mu vʹlas-na, posni kəjdʹs təlāvlis jogkəd eə i s. v.).
Səmnʹ šorənzʹk, kor jəzʹs burzʹka velədīs vʹdməgjas-
lʹš oləmsə, vizmu uzalʹšjas da učonəj agronomjas kulturnəj
vʹdməgjas vədītīgən kutisnʹ vezərtəmən-ņin nuədīnʹ **vərjəm**.
Najə, kəzəm mujas vʹlʹn narosnə koršisnʹ ʹzʹdzʹk sepjasa
līvə kəjdʹsa vʹdməgjas, čukərtalisnʹ najəs torjən, i vərjən
kəzisinʹ torja učastokjasə, medym paškədīnʹ vʹl burmədəm
sort. Seki vʹdməgjaslən vezšəmnʹs kutis munʹnʹ ədjənʹzʹk

vaz dorьs, i regьd vьli ləşədəma una vьl da bur sortjas sovdiłən, idlən, ruzəglən da zərlən.

Medvəryn, zik-na ɳevazən, vьl burmədəm sortjas ləşədəm mogьs, bərxəm kьzi kutisnь nuədnь rəd **sorlaləm** (skreseivaŋŋə). Ətik sort sovdiłьskə peştikə kişkaləm məd sort sovdi zoriz busən (pьlcaən) paьs loəm vьdməgьp una nogən vermasnь jitçьnь kьknan sortьslən torjaləmjasьs. Mükəd dьrjibьs lolə zik vьl, torjaləmjas. Əti sort vьdməgşən zoriz bussə vuzədəm məd sort vьdməg zorizvьlə i suşə rəd sorlaləmən.

Əni SSSR-yn taeəm uzьs nuədçə zev paşkьda. Ta vьlə eməş torja nauçnəj uçrezdenŋəjas—**şelekcionnəj stancija-jas**. Seni uçonəj agronomjas ziłənь ləşədnь kulturnəj vьdməgjaslyş seeəm sortjas, kodjas burzьka eškə ləşalisnь una pələs rajon uslovijəjasə da şetisnь ьzьdzьk urozajjas. Taz, rəd sorlaləmən da bərxəmən udajtçis ləşədnь una pələs vьdməg sortjas, libə ədjənzьk voьs, libə zasuxalь panьd çorьdzьka sulalьs, libə vred vajьs gagjasьs oməlzьka polьs sort
I s. v.

Sovdiłən raznəj sortjasьs mükəddьrjibьs jona torjalənь i vьdməg formanas (15 şerpas). Sovdijas kəjdьs kaçestvo şertibьs torjalənь nevьdjas i çorьdjas vьlə.

Ris sonьd pojasa nурjasьs vьdməg formanas mu-nə mijan trostnik libə kamьs vьlə. Ta vəsna sijəs vəditnь kolə zik mədnogən kosinsa vьdməgjas vəditəm şerti.

Ris kəzəm da vьdtəm vьlə loə musə ojdədnь va-ən, naroşnə vəçnь ɳur. A sь vəsna, mьj ɳurьn oz-ɳin poz kəznь kəzan masinaən, to əni rissə kutisnь kəznь ae-ropłanşən, kod i levə nevьliti ojdədəm mu vomən.

15 şerpas. Serjasьs una pələs sovdiłən—sandomirkalən, vanatkalən, çorьd sovdiłən.

Ris vazьşən vəditənь İndijaьn, Kitajьn, Japoniyaьn. Sijə setçəs jəzlən glavnəj şojantor. Stav muşarsa jəz pəvsьs kojməd jukənyş verdşə ri-sən. Mijanьn ris vəditənь sər Azijaьn da Kavkazьn.

Невазән Кавказын вәли вәҗәма орыт, ојдәдәм ris му улын вьдтәма карп—җерijas sek kosti kor ris му вәли ва вьльн. Siznad vәlәм pozә ris му вьльш воштн кьк урозaj—risән дај җерiән.

Gradvьsa kulturaјas.

Gradјas вьльн mijan вәditәнь seeәм вьdmәгјas, kodјasъ kolә бурзьк дәзәritәм да бura вьншәдәм vasәd му. Сь вәсна gradјas улә вәрјәнь uvtasъзьк mesta, јujas dorьш, кәп muas unзьк ваьс да кьтсә ваьс вәјә kolana mineralnәј veseestvoјassә vьvtasъзьк mestajasъш.

Бзьдзьк тәdҗанlуньс gradvьsa puktasјas pәvсьш ka-pustalән. Interesnәј sijә i mәd nogән, мьј mort kuzis sijәs zev јona vezнь да lәшәdнь zev una шikas sort.

Капуста. Zev дьт, mukәddьrјiьс ar romәзьс, kapusta maҗјas grad вьльн. Najә вьdmisнь tani **rәssadaьш**, sijә томь-ник вьdmәгјasъш, kodјas җuzisнь kapusta кәјдьсјasъш, i kodәs вәли кәзәма тульсьн јaseikјasә. Pervoј najәs вьdtisнь соньd viriҗьн, a сь вәгьн puktәma вәли gradјas вьлә. Grad вьлә puktәм вьdmәгјas сәvmisнь, a gozәм romьн artma-lisнь гьгьш маҗјas. Tajә i em sijә pрәdukt, kodәs mi вош-там kapusta gradјas вьльш.

Vundam-kә maҗсә kuzmәsnogьс, zev lәшьda тьdalә, мьј sijә artmәma кьз, әti-mәd вьлас језgov korјasъш, kodјas pu-kalәнь кьз за вьльн, kodi kapustalән сушә „dinјән“. Kapus-ta korјasas i dinјas җukәrtәma zev una pәtәs tor.

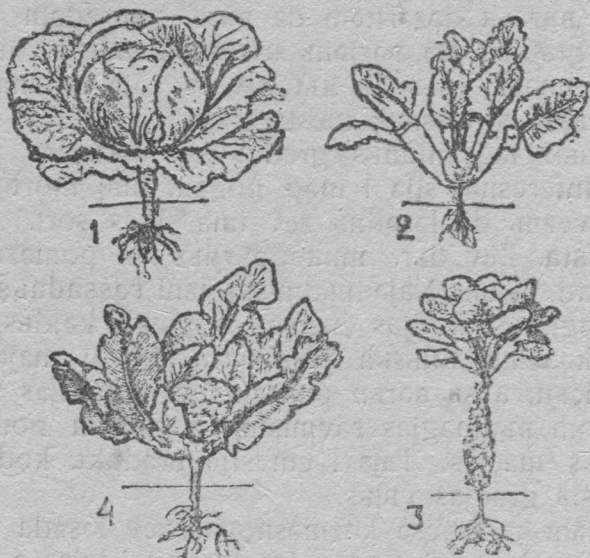
Kapusta kәҗән вьdtәmән lәшәdҗә тәvjьнь. Gozәmnas sijә ez zorizav, i кәјдьс ez vәј. Zorizavнь sijә kutas сәмьн mәdvonas. Gradјәгьн uzalьс-kә kәsjә kapustalьш воштн кәј-дьс sijә arшәнь бурзьк маҗјasльш dinјassә kolәdә, тәvнас vizә najәs кьнmәмьш, a тульснаs puktә grad вьлә. Seki din-јьс tupкьшәә turunviz korјasән i вьdmәг vozә olә да, вәјә zorizјas да кәјдьсјas, no maҗ mәдьш oz-nin вьdtь. **Капуста** —**кьк вошә вьdmәг**, siz-zә кьз сьлән rәdнajasъш —шorkнi да galanka. Сәмьн шorkнi да galankalән zapasјasъш җukәr-mәнь vuzјasas, a kapustalән муvьvsa јukәнјasas.

Kapustalән rәdinaьс—соньd да neвьd klimate strana-јas. Dikәј kapusta вьdmә more bereгјas dorьн Рьтьvьvьн Јевropaьн. Sen sijәs i zavoditisнь medvozсә вәditнь.

Kuza kadән medvozза dikәј kapustalьш вәрјәmән loi lәшәdәma zev una sort (16 шerpas).

Mijan maça kapustanь mort kuzis ləşədny siz, mьj sьlən vьdmə zev ьzьd ročka—gar kodi munə mijanь şo-
jəm vьlə.

Şorknija kapustaləm, kodəs mədnogən suəny kolra-
viəp vьdmə—kьzə sar moz paşkalə jaja dinjьs. Sijə as for-
manas munə şorkni, galanka livə brukva vuzjas vьlə, a zvьl-
vьlassə sijə avu vuz, a kьzəm za i pyr ovlə mu vьlas.

16 şerpas. Kapustalən una pələs sort: 1 kəcana kapusta, 2—kolrabi,
3—bruşşelskəj i 4—çvetnəj kapusta.

Bruşşelskəj kapustalən vьdmə zuzьd za, kod vьlyp suka pukaləny içətik i zev nəznəj maçtorjas—**wokьsa roç-
kajas-garjas**; tajə garjas vəsnəbьs sijəs i vədītəny. Sijə, mьj
şojəny çvetnəj kapustaləş—tajə sьlən votəm zorizjas. Əni-
ja kadə em 120 raznəj sort kapusta.

Техніцескəj вьdməgjas.

Хлопчатник. Хлопчатниклən rəđinabьs—zar pojaslən stra-
najas. SSSR-lən glavnəj хлопковəj rajonjasbьs—Şər Azija da
Zakavkazjə. Хлопководство tan nuədcə iskustvennəja mujas-
sə orosajtəmən (vasədəmən). Bərja vojəsə хлопчатник kultu-
ra mijanьp zavodītəny vədītəny vьl rajonjasьp: Кьтмьp, Voj-
vьv Kavkazьp, Ukrainəp da Niznəj Povolzjəp. Tan iskust-
vennəj oroseñnə nuədnə oz-ñin kov.

Хлопча́тник кэзэнь тульсын. Медьм хлопча́тник бурькка vermis вьдмьнь, сьльš petasjassə gezmədəнь. Кэзэм вэрас тэльš кьк мъшті хлопча́тник заводитə зоризавнь. Орьлитчэм вэрън завязьš вьдмə plod—корово́чка, грецкəј əрески ъста, коди торжалəма gozməd poz вьлə. Вьд позьн емəš кəјдьсјас, кодјас туркьсəмаəš jeзьд livə vizov rəма гəн-sija-səн. Тажə гəнјасьс, кəјдьсјаслəн тəлəн razaləм вьлə лəшəдчэм, i em sijə kolan торьс, мъј вəсна хлопча́тника i вəдитəнь. Но, mort oz vidьсьš, kor тəв нуас хлопча́тникльš гəна кəјдьсјассə, a мъјəн корово́чкајасьс заводитаснь потлашнь, najəs pyr-zə çukəртə.

Возьн хлопкəš çukəртлиснь сəмьн киəн. Əни хлопковəј kolxozјасьн da sovхозјасьн uzaləнь mijan inzənerјасəн лəшəдэм хлопк idralan masinajas. Хлопча́тник кəјдьсјасьс мəдəдчəнь хлопк vesalan заводјасə, кəни sisə торјəдəнь кəјдьсьš. Кəјдьсьš вəчəнь хлопковəј вьј, a sišьс вəчəнь хлопчатовумазнəј tkanјас.

Сарскəј Россijaьн зев una хлопк vajлиснь заграңицəьš. Əни хлопководство paškəдəмəн da бурмəдəмəн, mi vermašam сь вəсна, медьм mijan Səvet Soјuz vermis ovнь kus as хлопкəн. Ми кэзэм хлопкльš бурьк sortјассə. Мəд рјатiletka ромьн mijanль kolə кькмьндаавнь хлопк çukəртəмсə.

Савди. Mijan ovməсьн savdiləн тəдчанлуньс зев-zə ъзьд. Савди заьš perјəнь si, кьтьš peçкəнь da кьəнь tkanјас. Савди кəјдьсьš вəчəнь savди вьј, a kolасьс munə skəтль зев бур кəрьм рьдди.

СССР-ьн, vojьвн јукəдьн вəдитəнь **savди dolгунec**, a сəр јукəдьн—**savди kudras**. Савди dolгунecлəн зев куз vozјастəм за, сь вəсна sijəs јонькəсə вəдитəнь si perјəм вьлə. Савди kudrasлəн заьš zeңьдьк, no сəмьн vuzјəшьк, сь вəсна sijə vajə unьк зориз da plod. Савди-kudrassə вəдитəнь кəјдьс radi.

СССР savди вəдитəм куза med oзыр страна мирьн.

Вьл културнəј вьдмəгјас.

Sijə вьдмəгјас кьңзи, кодјас vizми ovməсьн вəдитчəнь зев-nin vazəн, mijan заводитəнь вəдитнь вьл вьдмəгјас.

Soја. Кьмьнкə vo saјьн mijan eea kod кьвлis тајə вьдмəг јьвьс, кəј Јапонijaьн da Китајьн sijəs вəдитəнь шьрс vojасəн-nin. Soја munə fasolləн, sijə зоризалə jeзьд

zorizjasən da şetə bobı kod kəjdəşjas. Tajə kəjdəşjas vəş-
nəş, kodjas zev ozbrəş şojantorjən, i vəditəñ şojatə.

Soja kəjdəşjasəş rəčkəñ „sojevəj jəv“ kodı munə şo-
jəm vələ. Sojevəj jəlēş pozə vəçñ una pələş prəduktajas:
somajev, rəş, şır. Soja kəjdəşjasəş vəçəñ rəz, kəş vəçəñ
una pələş konditərskəj izdellə. Sojəş vəçəñ zev una pə-
ləş şojanjas, kodjas çəskədlunşerti da pətəslunşerti jəjəş
vəçəm şojanjasəş avu omələzkəş. Oz-əd prəsta şojatə şunə
„vədməga jəjən“.

Kəz adzad, soja zev kolana kulturnəj vədməg. Şə vəş-
na şojatə mijan kutisñ vəditñ lunvəv rajonjasən, kən sija
vermə lonə: Ukrainaşn, Kavkazşn da Kərbşn. Vozza pja-
letka romşn sojalən kəzəş vəli million gektarəş-nin
unəzk.

Каучуконосyas. Каучук перjəñ ңекьтмьн tropičeskəj
vədməgjasəş suk jəvkođ zaravaşş, kodı ruşəş petə rədə-kə
sijəş vundan. SSSR-ən tropičeskəj oblaştjasəş avu, i mijan
seeəm rujasəđ oz vədməñ. Şə vəşna vərja kadəz kauçuk-
sə, kodı vəli kolana mijan rezinəvəj promyšlennostñ, lo
vajñ zagranicaşş. Mi tьntim şə vələ zərñən. Mijanə kolə
aşlən, səvetskəj kauçuk. Sija mijanə kolə golasijas
vəçñ, rezinaavnə tkanjas, medičinskəj prinadležnoştjas
vəçñ, pəzarnəj rukavajas
vəçñ da s. v., a med jona-
sə avtomobiljasəş, gruzovik-
jasəş motocikljəsəş, veloş-
pedjasəş sinajas vəçəm vələ.
Kauçuk mijanə kolə pro-
vogazjas da rezina paşkəm
vəçñ, vojna dərji gazjasəş
dorjəşəm mogəş.

Mijan uçonəjjas Səvet
sojuz pašta kutisñ korşn
vədməgjas, kodjaslən em ka-
uçuk. Kazakstan şepjasən
da gərajas vozşn şurinə ka-
uçuk şetəş vədməgjas: **xon-
drilla** da **tan-sagəz** (17 şer-
pas). Na rəčkən em kauçuk,
kəş zavoditisñ-nin vəçñ
rezinəvəj izdelləjas.

17 şerpas. Tau-sagəz.

Әни тая вьдмәгжассә кутиснь вәдитнь да ләшәднь маьҕ seeәм sortјas, kodјas озьрзькәш kauçukән.

Takәd eәe mijan uçonәјјas koršisнь тuj vәçнь kauçuk прәстәј шpiritьҕ. Taja—sәvetskәј naukalән zev ьзьд vermәм. I mijan strәitәma-ңin iskustvenнәј kauçuk vәçән zavodјas. Mijan em-ңin aslanьm, sәvetskәј kauçuk.

I. V. Miçurin uzjas јьльҕ.

Mьј vermә vәçнь mort, kor siјә dugdьvlytәg da kuзәmән ziлә askijas voшнь prirodaәs, petkәdlәнь mijanль uzjas znamenitәј sadovod Ivan Vladimiroviç Miçurinlән, kodльҕ ңinsә әni tәdәнь stav mir paštaьs.

Asšьs stav olәмsә Ivan Vladimiroviç puktis әtik radәјtan uz vьлә. Kvajtәd das voңin siјә uzalә vьl burmәdәm sort plodәvәј ruјas da votәs kustјas lәšәdәm vьльп. Sek-zә siјә lunvьvsa вьдмәгжасәs starajtçә velәdнь mijan kәзьд klimateьп ovнь, vestә najәs vojvьvлаң, kән vozьп najә ez vermьнь вьдмьльҕsә.

Zev дьr—Oktьbrskәј revolucijaәz—Miçurin uzalis әtkән, içәtik sredstvoјasән, vokьsaң otsәgtәg. Sьлән vәli ңe-ьзьд plodәvәј sad CÇO-ьп içәtik provincialнәј kar Kozlov vokьп—tan siјә voьҕ voә nuәdis asšьs opьtјassә. Tazi siјә lәšәdis šo kьмьп sort vьl, iңteresнәј, kolana вьдмәгјas.

Miçurinlән sadјas вьдмә i voә ңekьмьп sort pramәј vinograd. Bьdsән tәdәнь, vinograd mijan vәditçә sәmьп lunvьльп—Kavkazьп, Kьмьп da Sәr Azijaьп. Medьm vinograd kutis вьдмьльҕ Kozlovьп, i. V. Miçurinль loi amerikanskәј vinogradәs skreseivajtнь ðalnevostoçнәј krajьҕ dikәј vinogradkәd. Medьm sьлән sadјas loi medbur sort „krьmskәј“ јavlokјas, i. V. Miçurin skreseivajtis lunvьv sort „kandil“ šivьrskәј „kitajkakәd“ i lәšәdis vьl sort „kandil-kitajka“ kodi „kandillьҕ“ voшtis çәskьdlunsә kәrsә da sәksә, a kitajkalьҕ—kәзьдьҕ povtәmsә. Taz-zә vәli vestәma vojvьvлаң i burьk lunvьv sortјas grusalьҕ, peršikльҕ, avrikosльҕ, greckәј orexльҕ. Taja stavьs вьдмә Miçurinskәј sadјьп.

Miçurinskәј sadјьҕ taja вьдмәгјasьs nušәнь mukәd sadјasә da paškәdšәнь SSSR rajonјasә.

Ivan Vladimiroviç lәšәdis i zik vьl kulturnәј вьдмәг—zev јumov da çәskьd kәra votәs—aktiңidija, kodlән dikәј rәdvuzјasьs вьдмәнь asьvvьv Azija vәrјasьп.

Skreseivaŋŋæŋ I. V. Miçurin læšædis višŋa da læm sor-
lalæm; plodjasŋs sŋ vŋlŋŋ pukaalæŋb seeæm-zæ eækyda ky3 i

18 ŋerŋas. Suŋgavŋlas—læmlæŋ plodjasŋs, veŋkydvŋlas—višŋalæŋ plodjasŋs, særas—
višŋa da læm kost pomeŋlæŋ plodjasŋs
(ŋerŋas vŋlŋŋ stav plodjasŋs petkædlæma
zvyldorŋs kyk pæv içætzykæn).

da suis Ivan Vlaðimiroviç ŋim kuza vezŋŋ karŋsŋs ŋimsæ,
kytæn siŋæ seeæm dŋr da bura uzalis. RSFSR-ŋŋ æŋi abu-ŋim
Kozlov kar, a em Miçurinsk kar.

læmpu vŋlŋŋ, a kærŋs
plodŋslæŋ višŋalæŋkod.

Mŋj læšædis I. V.
Miçurin aslas sadŋŋŋ,
stavŋŋvŋsŋ tani, çert, viš-
tavŋŋ on vermŋ.

Sævet vlašŋ I. V.
Miçurinlŋs uzjassæ da
vermæmŋjassæ bura don-
jalis. Sadŋŋs sŋlæŋ æŋi
loi opŋtnæŋ nauçŋŋæŋ uç-
rezdenŋæŋ, kodi Ivan
Vlaðimiroviç veŋkædlæm
ulŋŋ uzsæ vozæ nuæðæ
da paŋkæðæ. Miçurinlæŋ
æŋi em otsaŋŋŋŋas i ve-
læðŋŋŋas. Praviteŋstvo
siŋæs nagraðitis Trudævæŋ
Krasnæŋ zŋamŋa orðenæn,

II. KÛVTƏM PEMƏSJASLƏN OLƏM.

Bədməğjaskəd jicəma kÛvtəm peməsjaslən oləməs. Bədməğjastəg kÛvtəm peməsjas mu vÛlən ez vermÛnÛn eşkə ovnÛ. Bədməğjas aslanÛs şojantorjassə voştəniÛ muÛş da sÛnədəş; kÛvtəm peməsjas secəm veseestvojasən verdçÛnÛn oz vermÛnÛn; najə verməniÛn ovnÛ səmÛn bədməğjas eət vÛlə.

Bobuvjaslən loləjasÛs şojəniÛ turunviz korjas; bobuvjas, mazijas verdçəniÛ zorizjas jumov səkən, bÛzjas da məsjas şojəniÛ turun, rÛskajjas da zoŋjas kokaləniÛ kəjdÛsjas, vaÛn olÛş ulitkajas jirəniÛ vanÛvsa bədməğjasəs. Tajə stav zivotnəjjasÛs **bədməğşojÛşjas**.

Zev una kÛvtəm peməsjas kÛjşəniÛ mukəd kÛvtəm peməsjas vərşə da najən verdşəniÛ. Kəjin şojə bÛzəs; çikÛsjas, lokgagjas, əvadjas, jurşiguşjas, çeranjas kÛjəniÛ gagjasəs; çerijas şojəniÛ nişuvjasəs, nomÛrjasəs da mukəd vaÛn olÛş posnÛd kÛvtəm peməsjasəs. Ez-kə mu vÛlən vəvniÛ bədməğjas, ez vəvniÛ bədməğşojÛş kÛvtəm peməsjas, a seki eşkə niŋəməŋ vəli verdçÛnÛn xisenəj zverÛlÛ. bÛzjas turun kəŕÛm vÛlən bədməniÛ, i kəjinkə sijəs zagədə da şojə sÛlÛş jajsə, siznad artmə i sÛlən kəŕÛmÛs secəm-zə veseestvojasÛş, kodjasən verdçis bÛ. Siznad, i **xisenikjas ez vermÛnÛn eşkə ovnÛ, ez-kə mu vÛlən vəvniÛ bədməğjasəs**.

KÛvtəm peməsjas kostÛn dugdÛvtəg munə tÛs kəŕÛm ponda; ətik kÛvtəm peməsjas uşkədçəniÛ, mukədjasÛs dorjÛşəniÛ. Una kÛvtəm peməsjas aşnÛsə dorjəniÛ una nogən. Xisenikjaslən oruzijə — pinjas da gÛzjas; oməlik, posnidik zverjas spaşitçəniÛ rÛşjəməŋ, çirkəs turun pəvsə zevə sÛlən turunviz rəməs. A vozsəştəm lagusa una vragjasnas eşkə zikəz-nin vəli vazən vÛrədəmə, ez-kə najə vəvniÛ seeəm rədmÛşəş.

KÛvtəm peməsjaslən tusa teçasnogÛs-kə eşkə ez ləşav sijə olannogÛşkəd da sijə olan mesteşkəd eşkə stav təcəm kÛvtəm peməsjasÛs livə kulalinÛ eÛgjaləməs, livə rÛr kutisÛn şurnÛ vragjasÛlÛ. SÛ vəsna kÛvtəm peməsjas pəvnsÛş,

siz-zə kəz i vьdməgjas pəvsəş vermənə ovnə da nuzədnə asşənlə rədsə səmən seeəm lovjas, kodjas vura ləşədcəmaəş sija uslovijəjasas, kən najə olənə.

Virjaj tečasnognas zivotnəjjas pəvsəş torjalənə **şursaləba zivotnəjjas**. Şursaləbajəsən suşənlə seeəm zivotnəjjas kodjaslən em ləjas livə gəçjas mьjəş artməma **korpa** (skelet), da mьj şetə virjajəslə jon pьkəd. Glavnəj jukənjəsəş korpələn **jurvemlə** (çerep) da **şursa**, kod i kəşşə jurvem ləşən tələ vər poməz i artməma torja as kostas jitçəm lətorjasəş—**şursa ləjasəş**. Şursaləbajəsən loənlə çerijas, lagusajas, lokgagjas, lebaçjas da zverjas. Şursa em i mortlən.

Zivotnəjjas, kodjaslən avu pьkəssa korpaəş suşənlə **şursaləbtəmjəsən**. Muvəvsa zivotnəjjas pəvsəş şursaləbtəmjəsən loənlə nüzuvjas, gagjas, çeranjas, ulitkajas da loləjas. No vьvti-ñin una as tečasnognas torjalənə şursaləbtəm zivotnəjjas, kodjas olənlə vaənlə.

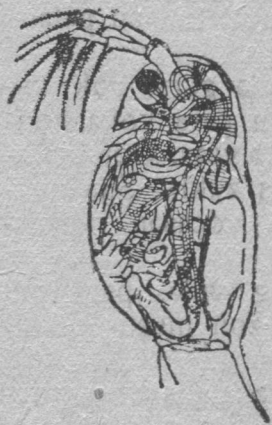
Mijan kursənlə mi jonzəka suvtlam şursaləba zivotnəjjas jələş da vizədlam najəs voçəsən. Zavoditam med nüzssəj gruppaşənlə da pomalam vьssəjnəş, kod i matəsmə-ñin as tečasnognas mort dinə. Najəs vidlavnlə zavodittəz mi tədməşam nekьmьnlə şursaləbtəmjaskəd. Pervo j mi vizədlam naəş sijaşəs, kodjas olənlə mijan prudjasənlə da kutənlə ьzədlə tədçan lun seni oləş çerijasənlə, a vəgnəş gizam medşa interesnəjjəsə moreənlə da okeanənlə oləş zivotnəjjas jələş.

NEKЬMЬN ŞURSALƏBTƏM ZIVOTNƏJJAS JƏLƏŞ, KODJAS OLƏNƏ VAƏN.

DUBVAƏN OLƏŞ RAÇOKJAS.

Boştan-kə prudjəş va şteklə dozjə da jugədlə vozənlə vura vizədlan, seş vek adzan, kəzi zəzənlə içətik jezgov livə vizov lovja lovjas. Ətikjəsəş na pijəş vaəd ujalənlə çetçaləmənlə, sь vəşna najəs suənlə „va pьjəsən“. Tajə içətik raçokjas—**dafnijas** (19 şerpas). Eməş i posnidzəklə raçokjas, kodjasəs pozə adzənlə jezgov ətarə-mədarə vetlədləş çutjəsən—tajə **ciklopjas** (20 şerpas).

Dafnijas da ciklopjas glavnəj şojan posni çerijaslən. No una i gьrləş çerijas jonzəkasə verdçənlə tajə içətik lovjasnas. Seeəmjəsəş, suam, şigjas, kodjas oz vermənlə ovnə seni, kən eca təcəm raçokjasəş.

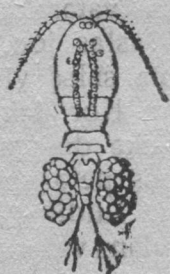

19 şerpas. Dafnija (jona sodtama).

Aşnys raçokjasys verdçəny vān olşy una pələs mikrovjasən, kodjasəs pozə adzəny səmyn mikroskop otsəgən. Mikrovjas-zə vān rədməny sen, kən sişməny vьdməgjaslən lıvə kvvtəm pəməsjaslən kucəmkə koləjasys.

Vasa gagjas.

Posni zivotnəjjas kьnzi, kodjasəs şojəny çerijas, vān oləny una xisenik gagjas, çerijasly vred vājşşjas.

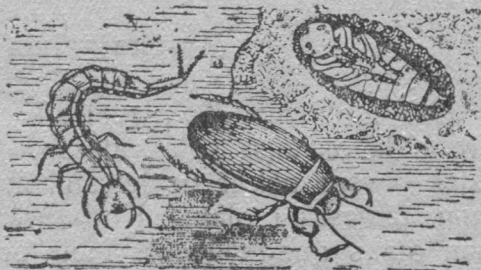
Vatərakən. Медьзъд 20 şerpas. Ciklop (jona sodtama).
vred vājə tajə posni xisenikjas pəvşşys zuk—va-

tərakən (plavunec) (21 şerpas).

Vatərakən—pemyd rəma ьzьd zuk, vizov kajmaa dortıys. Sijə vān vetlədlə zev ədjə, a kuz vərja kokjasys uzaləny vьtə əpasnəjjas. Vatərakən kokjasylən teçasnogys zev ləşalə tajə uzas: najə paşkdəş, a sь kьnzi vokjasas pukalə kuz eət.

Kadş-kadə vatərakən kьrədcьvlə va verkəs dorə da seş mьtşьvlə aşşys vər rusku pomsə. Tazi vatərakən voştə şynəd, kodən sijə lolalə.

Vatərakən zev gors xisenik. Sijə ne səmyn şojə vān olşy una pələs posni lovjasəs, lağusa pijanəs, arpijanəs da rak, no uşkdəcьvlə çerijas vьlə, kodjas sьş ьzьdşьkəş. Torja-nin jona şurə vatərakənyş 21 şerpas. Vatərakən. Sujgavylas—şylən nəzmyd gьçjasly da karpjasly. Lovja çeri mьsku vьlə kutçişəmən, vatərakən zavoditə sijəs jirny.

21 şerpas. Vatərakən. Sujgavylas—şylən pomьrys, veşkdvylas—akaşys.

Vatərakənyas vura levaləny da vojjasnas əti prudəş munavləny məd prudə.

Tuļsnas vatērakanlən eņs vasa vьdməg zajas vьlə puktalə kolkjas. Kolkjasəš vezon kujim mьštī kьmьn petənь nomьrjas (liçinkajas).

Vatērakanlən liçinkaəš zev oməla munə gьrьs zuk vьlas. Sijə kuz, kusnašəš ņizuv modaa, kuim para koka, kodjasən sijə vetlədlə va pьdəsədьs da plavajtə vaas. Gorsašəmnas vatērakanlən liçinkaəš oz šetčь gьrьs zuklь. Sijə kurtčə aslas jon, jada vomnas dəvьčasə da vočasən ņonələ-šoјə sьlьš virjajsə.

Kor liçinkaəš vьdmas, sijə petə bereg vьlə, pьrə mu pьekə da pərtčə kukolkaə. A kьmьnkə vezon mьštī kukolkaəš petə ьzdь zuk.

Ludik-gladьs. Nəsta cəkdьzьka vatērakanjas dorьš ovьlvlənь vajasьn šerebristəј ludikjas-gladьsjas. Siz-zə kьz i vatērakan, gladьs vaьn vetlədlə aslas kuz vərja kokjasnas, kodjasən sijə uzalə kьz ərasnəјjasən. Səmnь gladьs plavajtə vek mьsku vьlas. Sijəs unəš pozə adzьvlnь va vьlas əsaləmən, kьtčə sьlь, kьz i vatērakanlь loə kьpədčьvlnь, medьm voštьn vьl sьnəd. Va vьvšaņs-zə sijə kьpədčə dəvьča vərša. A ačьs sijə ulьšaņs, va uvšaņs, ežьš moz jugjalьš mьsku radьs, oməla tədčə.

Dəvьča vьlə uškədčəmən, ludik-gladьs çuskə sijəs aslas još xovotnas, a sь vərьn xovotoknas-zə sijəs ņonələ. Sijə ušlašə vasa gagjas vьlə, lagusa pijan vьlə da arpijan vьlə. Xovotokьs-zə sьlь kolə vozsašəm-mezdьšəm vьlə i gladьs vermas dojmьtəz çuskьnь, kuztəg-kə mi sijəs voštam kiə.

Morskəј zivotnəјjas.

Una iņteresnəј da raznəј šikas kьvtəm peməsjas olənь moresa da okeansa sola vajasьn. Ətikjas tajə kьvtəm peməsjas pəvsьš ņekor oz letčьnь more pьdəsas, a mukədjas səmnь pьdəsas i olənь. Kod-šurə olənь oz jona pьdьn, a unən olənь goz-məd šurs metr pьdnaьn.

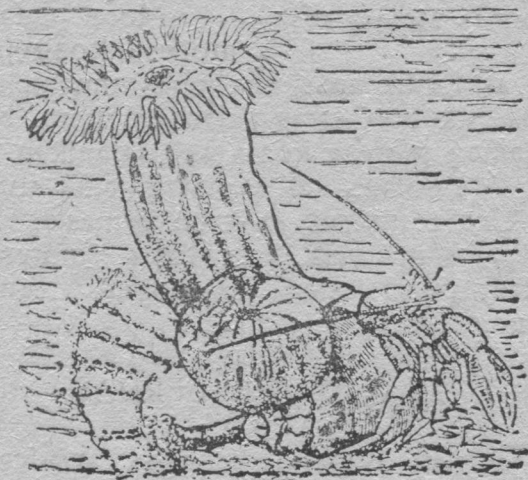
Moresa vaьn plavajtənь jugьd studen šama **meduzajas** (22 šerpas). Najə ņiəti oz munьn seeəm zivotnəјjas vьlə, kodjasəs mi velalim adzьvlnь: ņi kok, ņi vəz, ņi jur nalən avu. Vaьn meduza voštəm zončikkod miča. Ulьsladoras sьlən vomьs da əsədčəmaəš ņilega çunjas (seupałсь). Najən meduza kutalə una pələs. vaьn olьš posnəd zivotnəјjasəs da kьskə vomas. Kupajtčьš mort-kə zurašas vaьn meduza vьlə,

siĵ dojm̄m̄en sotas mortl̄s kućiks̄, zik peer̄ moz. Taz meduza ašs̄ viz̄ moresa xisenikjas uškadč̄m̄s.

22 ŗepas. Meduzajas.

Zev interesn̄j̄s v̄rt̄m̄ zivotn̄j̄jas moresa vaŋn̄ ol̄s̄jas: **gubkijas** da **korallov̄j polipjas**. Naj̄ seer̄m̄ jona mun̄n̄ v̄dm̄ḡjas v̄l̄, m̄j̄ ušon̄j̄jas d̄r̄ naj̄s ez l̄d̄d̄n̄ zivotn̄j̄jas̄n̄. Ol̄n̄ polipjas ačuk̄er̄n̄. Čor̄bd̄ izvestkov̄j korallov̄j polipkorpajas̄s artm̄n̄ l̄z̄bd̄ korallov̄j l̄rk̄din̄jas. A more p̄d̄s̄s-k̄ taj̄ mestaas d̄r̄ kad̄n̄ k̄pt̄as, to korallov̄j l̄rk̄din̄jas p̄r̄n̄ korallov̄j dijas̄.

23 ŗepas. Rak-otseĵnik da aktinijajas ov̄m̄d̄č̄mās̄ naj̄n̄ vošt̄m̄ rak poz v̄l̄n̄.

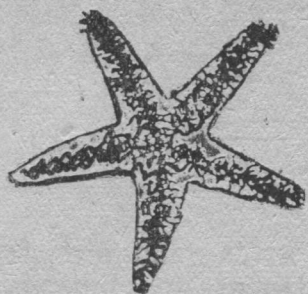
More p̄d̄st̄i k̄skaš̄n̄ **rakjas**. Na p̄vs̄n̄ em̄s̄ zev paš̄kd̄ plavk̄as tusaa rakjas; naj̄s sūn̄ **kravjas̄n̄**. Siz-z̄ k̄z̄ i jusa rak, krav̄ k̄les̄n̄ia. Naj̄n̄ siĵ̄ kvatlal̄ d̄v̄č̄a

da šujə vomas. Kļesņijasъs krablēn kokņida čeglašənъ, no vэгьп vэг vьdməпъ.

Кравјасъs vэгəпъ konservјas.

Moreп olə **rak-otseļņik** (23 šerpas). Tajə raklēn sə-
mьп tusa vozladorъs čorъd, a kьпəmъs певьd. Rak-otseļņik
more pьdəсьп adzas kueəmkə kus rakovina da šujə setčə
asъs kьпəmsə. Kokјasъs da kļesņijasъs mьtčъsəmaəš ortсə
i rak ləšъda vetlə rakovinanas eə. Povzigən rak-otseļņik
rakovinaas kьskə eə asъs kokјassə.

Zev eəkyda rakovina vьlə ovмədčə kьvtəm peməs—
aktiņija. Aktiņija zev oməla vэгə i ortсъšəпъs jонъkəsə
munə zoriz vьlə. Unъkьssə siјə olə vauvsa izјasə da ska-
lajasə krepičəməп.

Rak-otseļņik ra-
kovina vьlə ovмədčəməп, aktiņija
vetlədlə sьkəd. Rak-otseļņik, pьdə-
səds kьskašigəп, kļesņijasnas ilsə
gudьrtə, kəп eməs una pələs posņi
zivotnəјjas. Aktiņija kutalə najəs as-
las seupaļcьnas. No i rak-otseļņiklь
em burъs aktiņijakəd ətuvčəmъs: si-
јə vizə rakəs vragјasъs aslas sotan
seupaļcьnas.

24 šerpas. Moresa kozuv.

More pьdəсьп oləпъ zev miča
moresa kozuvјas (24 šerpas). Najə
zvьl as formanəпъs zev jona munəпъ kozuvјas vьlə. Ulъsla-
doras, zik tusa səras naləп em vom. Kozuv pomјassə kus-
пədləməп, moresa kozuvјas пəzјəņikəп kьskašəпъ more pь-
dəsti, da šojəпъ seš raznəј kuləma zivotnəјjasəs.

Una i mukəd kьvtəm peməsјas oləпъ moresa vaьп:
una pələs пizuvјas, rakuskajas, moresa jozјas. I tajə stav
kьvtəm peməsјasləп tečasnogпъs raznəј i oləпъ najə raz-
nəј nogəп-zə.

ČERIJAS.

Čeriləп stav tečasnogъs ləšədčəma vaьп oləm vьlə.

Čeri plavajtə vaьп, a va sьпədsъs jona torъd i jona
paпьdalə munəmsə. No čeriləп јurъs vozšəпъs јošmə i sь
vəсна munigas kokņida vasə poikədə. Čeriləп goļəьs avu,
a јurъs torъda tusaьskəd јitčəmnas artmədə јon tuv. Čeri-
ləп vьlъsъs sьlъd da пilэг. Siјə vara-zə čerilь otsalə vaьп
ədjə uјavnъ.

Vaad plavajtnь çerilən eməş bordjas. Medkolana üzə çerilən vəçə paşkəd **vəz bordys**. Aslas jon vəznas atarə-mədarə ədjə vərədəmən, çeri tuvə vozə. Sylan paraa bordjas - kьk morəsuvsə da kьk kьnəmuvsə—jona slavzykəş vəz-saşys. Najən çeri vermə bergədcəvny, kьpədcəvny da ulə letçynь. Sь kьnzi nəjə çerily otsaləny kutny tusaşə, medym sijə ez vok vьlas pər, ez gaeəş.

Çeri vərşə pavludajtigən, pozə adzyny, mьj çeri dug-dvlytəg voştə da tupkə ašşys vomşə i sьkəd eə jurvokjas - sьlən topavləny da paşkəvləny. Tajə çerilən lolaləm. Sijə vomnas voştə va da seşşə gorsşys lezə **noqçim pьrys**, kodjas jur vokasəş i tupkəşəny **noqçim vevtjasən**. Vaş noqçimsə mьşkə da matyştçylə virkəd, kodi noqçimas voə tusaşəny. Virys noqçimyn vьlmə. Kislorod, kodi sьləmə va-as, pьrə viras, a virşys uglekisləj gazys petə vaə. **Noqçimjas—tajə lolalan organjas**.

Siznad, mi adzam, kueəm vura ləşədcəmə çeribslən stav teçasnogys vaşn oləmas. Mədarə, kueəm konərən loə çeri, sijə-kə sьvьtnь verəg vьlə. I sijə ədjə pədə, kьz səmyн sьlən koşmasny noqçimjasys.

Una vьdşama pələs çeribslə ovlə mijan jujasyn da tьjasyn. Sьş-na una oləny nəjə morejasyn da okeanjasyn. No mukəd şursalya kvьtəm peməşjasys çerijas torjaləny sijən, mьj nəjə pьr oləny vaşn da lolaləny noqçimjasən.

Stav çerijas pəvsşys mi jonzyka suvtlam kьk mijan çerijas vьlə—gьç da şir vьlə—da nekьmyн morskəjjas vьlə.

Mijan dub vasa çerijas—gьç da şir.

Gьç. Stav mijan çerijas pəvsşys (25 şerpas) gьç med višov çeri. Gьç olə secəm nujta da najtçəm prudjasyn, kən oz vermьny ovny nekueəm mukəd çerijas. Sen, najt da nujt pəvsyn, sijə adzə ašlyş zev una şojan—una sişməm koləşjas, posnidik nizuvsjas da nomьrjas.

25 şerpas. Gьç.

Gьçjas ovləny i gьrğşzyk tьjasyn. Sen nalə bur mestaən loə vauvsə suk turunainjas.

Gьçlən burəj rəmys ləşalə sulalan va da iləş pьdəs rəmysly. Gьç vragjasly tan oməla tədcə.

Juļasņn gьc ovlā gezāda i pyr zilā munņь lāzьk pā-
lājjasā. Sьlān kьz da ņeukluzāj tusaьs oz vermь vozsaņņ
ju vizьvjaskād. A juьslān-kā pьdāsьs lьaa līvā izja, sьь
ņekān korņņ aslьs ņojansā da i ņekьtčā zevšьņь xisenāj
čerijasš.

Tāv kezlā gьčas zevšāņņ zuzьd guranjasā, a ļarkьd
prudjasņ zikāz pьrāņ ilas.

Tulьs romņn gьčjaslān munā rādmām. Gьčas ātlaašāņņ
čukārjasā da matьstčāņņ beregjaslāņ. Tani suk vьdmāgjas
pāvsņn eņjasьs lezāņņ posņidik vizov pāk. Ajjasьs vetlād-
lāņņ sen-zā ortčān da lezāņņ vaas gudьr—jezgov kizertor—
ņek. ņekьs-kā veškakas pākjas, seki pāk rādmās; rādmьš
pākьš zavoditasņ vьdmьņь zarodьsjas, a sešša loāņņ
posņidik čerijas.

Kulmīgāņ vьd eņ lezā una das ņurs pāk. Sāmņn oz
vьd pāktor vьlā ņekьs veškav, a ņektām pākьš zarodьsьd
oz vьdmь.

Una puktām pāk ņojāņņ vasa gagjas, xisenāj čerijas da
vьdšama pālās va vьļņn olьš levačas. Blāzьk sija posņi
čeri pijan pāvsьš, kodjas petasņ zonviza kolām pākjasьš,

26 ņerpas. Šir.

unzьkьs kulā vьdšama pālās xisenīkjasьš, kodjas najāņ
verdčāņņ. I medvārēņ stav rādsьs kolā da vьdmā sāmņn
zev ičāt jukāņ. Gagərvoana, mьj gьč-kā ez vāv eškā seeām
rādmьš xisenīkjas-eškā vermisņņ regьdja kadāņ tajā čerisā
vьrādņ.

Šir. Kutam-kā mi ātkodavnņ ņirās gьčkād, mijaņņ zik-
pьr ņinmā sьvьtčas tajā čerijas kostas zev ьzьd torjalām.
Širlān (26 ņerpas) kuz, jon tusa da ьzьd vom, kāni una još
piņ. Piņjasьs pukalāņņ ņe sāmņn piņāņjasas, no vešigtā

vom kæas da kьv vьlas. Aslas piņa vomnas tajə gors xis-
eņikьs kutalə una pələs çeriəs, lagusajasəs, vasa krьsajasəs,
tom utkajasəs. Şojə şir i asşьs tomзьk rədsə—posni şir-
pijanəs.

Şir unзьkьssə sulalə vərzədcьvltəg va pьesa suk tu-
runjas pəvşьn da kьjədə dəvьça. Voməna vizjasa turunvi-
zov tusaьs sьlən oməla tədcə vasa turunjas pəvşьn. No so
kənkə matьn mьtçьsis içət çeri. Nəv moz—ədjə uskədcə şir sь
vьlə i gezəda udajtcьvlə kodьkə pьsşьvнь sijə joş piņasьs.

Şir vermə ovнь kьkşo voəz. Ъзд şirjas ovьlvлəнь 1-2
metr kuзtaəz i 20 veşigtə 30 kg şəktanas.

Akulajas.

Atlantiçeskəj okeanьn da tropiçeskəj morejasьn olə Ъзд
xisenəj çeri—ləz akula (27 şerpas). Tusaьs sьlən ңol met-
rьş kuзьk, zev Ъзд çərskod. Jurьs romaşə joşməm pьrən,
a strasnəj piņa vomьs jur ulьslador vokas voməna potas-

27-şerpas. Akula.

kod. Kuзməs tusaьs da torja-ңinьзд jon vəzьs şetəнь aku-
lalə verməmə vaəd plavajtnь zev ədjə. Aslas Ъzdanas, gorslunnas
da ədjə vetlədləmnas ləz akula zev Ъзд vrag veşigtə gьrьş
moresa çerijasь, a beregjas dorьn sijə oz gezəda uskədcьv-
lə i mort vьlə.

Aslas Ъzda kьңzi, ləz akulalən em i mukəd una torja-
ləmjjas, mijanlə tədsa çerijasьs. Akulalən korpaьs avu Ъja-
sьş, a gəçjasьş. Jur vokjasas sьlən avu ңokçim vevtjasьs,
aveşkьda ortsa voşşəнь vitңokçim potas. Medvəгьn, ləz aku-
la oz lez pək, a vajə lovja pijanəs.

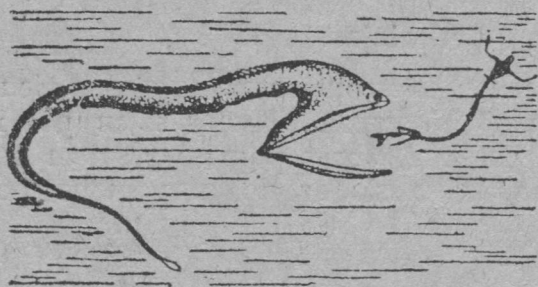
Ləz akula kьңzi, morejasьn da okeanjasьn oləнь mu-
kəd pələs akulajas. Mukəd akulaьs 12 metr kuзtaəş. Em
akulajas i mijan Çornəj moreьn, no avu gьrьşəş—metr kь-

мьн кузтаәс; тајә акуласә суәнь „морскәј котән“. Мортдыл сижә ави әраснәј, но вәјә ызд вřed çeri кьјәмль, сь вәсна мьј шәјә una dona çeri da unaыш рустәситлә да кошавлә çeri кьјәшяслыш тьвјассә.

Зузд ваьн олыш кьвтәм ремәсјас.

Некьмьн шурс метр рьднаьн ва рьекьн, оланныгьд зик мәд. Таеәм зузд more рьдәс вьлад вьлшапыс лиçкә зев зузд ва сләј, кодлән вьвти ызд шәкталуньс. Сь вәсна, кор зузд ващд зивотнәј-

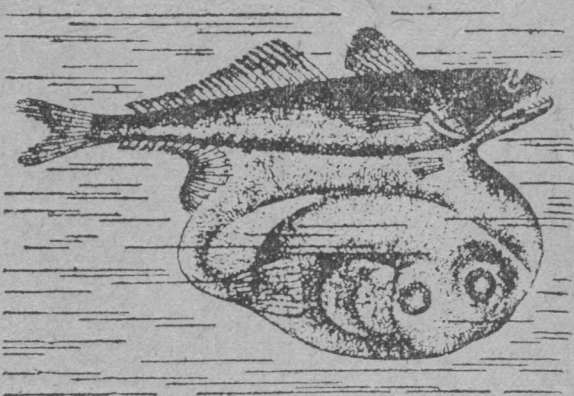
тә рерјаснь веркәс вьлә, најә јона полт-çәнь, вешигтә потлән. Налән теләс vela-ләма оvpnь ызда лиçкәм ульн. Vaverкәсад на вьлә лиçкәмьс јона çinä, i sen најәс па-кәдәнь ас рьекәсса газјасьс, кодјас на рьекьн емәш.

28 шерпас. Зуздваса çeri—ыздвом.

Таеәм зуздинјасас оз вешкавнь сонди југәрјасьс. Тани ремәвәјса ремьд да кәзд. Ваьслән çemperaturaыс тани ульн: -2° шаң $+2^{\circ}$ -әз.

Тајә моresa кәзд ремьдиньс кадьс кадә југдыс-тавлә славьник, una гәта вијасән. Тајә југјаләнь зуздваса зивотнәјјас. Тани оләнь југјалан гувкајас, моresa козувјас, моresa јозјас. Тан плавајтәнь тешкод југјалан çerijәш. Ва рьдәстиьс кьскашәнь рајјас, код шүрә на рәвсьс сиз-зә југјаләнь.

29 шерпас. Зуздваса çeri—хязмод, пьлс-ләма мәд ызд çeriaш.

Торја-һин интереснәјәш зуздваса çerijас. 28 шерпас.

вълн петкәдләма зүздваса çeri—ъздвом. Vomъ сълән пuzалә jur кузалаъс. Лъясъс тая çerислән певдәш.

29-әд şerpas вълн петкәдләма мәд зүздваса çeri—xiazmod. Ruskuъс i къпәмъс сълән vermәнъ jona paşkavль-пъ. Tая çerисъ vermә пълстнъ дәмвчасә ашъс въздзъкәс.

Зүздваса къвтәм pemәсjas verdçәнъ сәмън зивотнә-jas romъс-зә, сь вәсна мьj зүздinjasad ави некүемъ вьд-мәг. Najә libә әти мәдсә şojәнъ, libә verdçәнъ sijә kulәм kolasjasnas, kodi uşә вълъшаң.

PRƏMBSLƏVƏJ ÇERI KËJƏM.

Çeri къjәнъ вьдлаъс, кәни sijә olә, no, torja-ңin възд прәмъсловәj тәдçанлунъс çeri къjәмъслән sen, кәни pozә къjнъ regьдән una çeri,—moreън da възд ju vomjasън. Tan-зә къjәм çerисъ ләшәдçә zapasә; medьm sijәs pozas, пунъ mukәd rajonjasә, sijәs solalәнъ, kopтitәнъ, koştәнъ, marinujтәнъ, libә ләшәдәнъ konşervjas zәç bankajasә. Tan-зә торjәni solalәнъ çerисълъş boştәм pәксә.

Promъсловәj çeri къjәм mijan medvoz boştъsъ Volga da mukәd възд ju vomjasън. Çeri къjъşjas vazән-ңin казә-ләмаәс, мьj әти kadjasә вьд vo una pәләs çerijas, kodjas siz-зә olәнъ moreън, әtuvтçәнъ възд çukәrjasә da pьrәнъ ju vomjasә.

Tajā çerijasъs loктәнъ moreşan ju vomjasә сь вьлә, medьm leznъ pәk. Taeәм çerijasъs suşәнъ proxodnәjjasән. Proxodnәj çerijas pәvsъs loәнъ vovla, astraxanskәj şeldi, oşetr, beluga, şevrugа, losoş da keta.

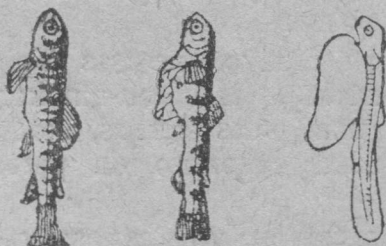
Siznad възд ju vomjasън çerид аçъс pьrә puktavlәм тьvjasad. Meduna tani çerisә къjәнъ tulъсън, сь вәсна мьj mijan unъk proxodnәj çerijasъs pәксә puktәнъ tulъсън. Tая kadъs suşә „tulъssa puтinaән“.

Къjәм çeri льд şerти SSSR miras medvozza mesta-jasън. Сәмьнтаj i тая una çerисъ mijan stranasa una miл-лион льда jәздль оз-на тьрмь. Сь вәсна Sәvet vласт una merajas nuәдә сь вьлә, medьm sodтнъ çeri къjәмсә. Tan torja възд тәдçанлун boştә moresa çeri къjәм paşkәdәм. Revolucijaәз moresa çeri къjәм nuәдsis vaz sposovjasән, içәtik pәrusa sudnojas вълн. Әни mijan morejas вълн къ-jәнъ çerisә вьлnogән, вурзька—traljasән. Tral—sijә paşkьd

voma mesəkkodъ ыьд тьв, kodəs as vərşəbьs kьskə torja paraxod—traleik. Ənija traleikjas libə traulerjas zьvьvlə vanьvsa fabrikajas: sen eməş masinajas, medьm çerisə ləşədnь-idravnь zapasə, siz-zə vьdşama pələs sьblasjasьş ləşədnь vurtor, çeri vьj sьvdəm vьlə.

ÇERI VƏDITƏM.

Çeri vəditən zavodjas. Bьdvo mijan vajasьş kьjənlə zev una çeri. Sь mogьş, medьm çeri zapasjasьş ez çinnь, kolə vura nuədnь çeri ovməs da kьjnь sizi—sьmьnda, medьm koləm çeribьs vermis rədmьnlə da veznlə sijəs, kodi vəli kьjəma. Sь vəşna Səvetskəj praviteļstvo lezis torja zakonjas xisəniçeskəja çeri vьrədəmkəd vermaşəm mogьş.

30 şerpas. Çeripijanlən pəkjьş vьdməm.

vodas ləşədnənlə çeri pijansə.

Sь vьlə eņşə kutənlə vaş çьskənlə sijəs kosez, sь vəgnь ostoroznəja sьlьş pьčkənlə pəksə emalırovannəj tazjə. Sь vəgnь voştənlə ajsə da sizə sь pьekьş pьčkənlə nєksə. Ta vəgnь pəksə da nєksə gudralənlə bordjən, libə kiən. Sek ajslən nєkьş veşkalə vьd pək vьlə, i pəkjьş loə rədmədəma (oplodotvoritəma).

Oplodotvoritəm pək vura mьşkavşə. Sь vəgnь sijəs puktənlə torja çeri vьdtən apparatjasə, kodjas pьeti vizuvtə va, sen pəkjasьş vьdmə arpijan (30 şerpas).

Iskusstvennəj çeri rədmədigan oplodotvoritəm vьlə voştəm vьd şo pəkьş eea pьdđi artmə 70 kьmьnlə posni çeripijan. Vajasьnlə vələş oplodotvoritçigan una pək kolə rədmətəg

сь вәсна, мьј визулъс çeri-ajjasъслъс нексә нуә вокә. Та кьңзи una пәк шожәнь зивотнәјјас i сәмьн иçетик јукән вьдмә.

Prudovәј ovmәs. Zev una çeri mi vermam voštнь bura puktәм prudovәј ovmәsъs. Kueәм шurә çerijas—karp, лара, гьç—vermasнь вәдитçьнь kolhozjasьн, sovhozjasьн. karberdsa ovmәsјasьн siz-zә, кьз вәдитçә јaj вьлә skәт, livә lebaçjas. Emәs vešigtә karplән „gortsa“ pәрәdajas.

Seeәм suam **zerkaļnәј karp.** Zerkaļnәј karplән tusaas zev eea šәмьs, сь вәсна sijәs kokņi vesavнь. Tusaъs palән јaja i najә вьдмәнь әdjәзьк dikәј karp çerti.

Çerиль bur prud, кьз viz skәтль, loә bur vasa pәskәti-naән. Prudьн çukәrmә muъs мьškәм una pәләs veseestvo. Sijә veseestvoјas вьлас prudsa vaьн rәdmәнь zev una vasa zivotnәјјas da вьдмәгјas, kodјas i loәнь çerijasль шojanән. Tulьsnas-kә taеәм prudјasas lezan çeri, to ar kezlas lezәм çerilән šәktalunьs јona sodә.

Bьдзьк вьgoda prudovәј ovmәsьн çetas karp. Sijә i әdjә вьдмә i bura olә sulalan vaьн.

Tulьsnas—aprel romьн livә maj zavoditçigән prudјә lezәнь voša karpјasәs. A tajә voša karpјasъs mijan әni вьдтәшәнь narошнә lәšәdәм karp вьdtaninјasьн. Setъs-zә najәs pozә voštнь kolhozsa prudјasә lezәм вьлә.

Karpјasәs prudјә lezәм вәгьн kolәнь najәs setçә gozәм вьд kezлә. Arnas—oktavгьн кьмьн, јi lotәz-na, prudјьs vasa lezәнь, a stav çerisa, kodi çukәrmәma зуьдзьк inьн —çeri гurаньн—leptalәнь sakјasән. Koštәм prudsә kolәнь kosән mәd tulьsәz, kor sijәs вәр тьртәнь vaән da lezәнь setçә voša karppijanәs. Prudsә-kә oz poz koštнь, sek çerisa кьјәнь тьvјalәмән.

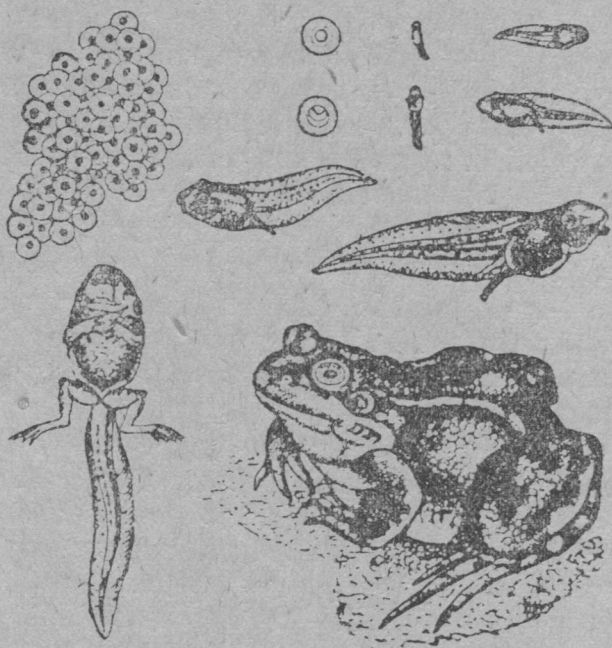
Una prudјasьн çerisa loә verdьstнь. Karpјasәs pozә verdнь шuән, çeçevicaән, puәм kartupelән da mukәd viz-mu ovmәs šьblasјasән.

Karpјasәs кьңзи, prudјasad siz-zә вәдитәнь гьçјasәs. Гьçјasәs вәдитнь pozә pәštи вьд kolhozsa prudьн.

Çerias bura вәдитәм korә bura vizәdәм ne сәмьн çeri вәгша, no i prudјas вәгшаъs, кән sijә olә. Prudјasьд dәzәrit-tәгьд тьрәнь, ñurmәнь. Seeәм prudјasad шojan da сьнәд тьгьмьтәм вәсна çerийд kulә.

Lagusa.

Voz tulьsьn, kьz sьmьn sьlas ji. prudjasьn da ьurjasьn zavoditьcasnь lagusa koncertjas. Sijə petkədlə, mьj voəma kad lagusajaslь rədmьnь. I regьd stav sulalan vajasьn kutasnь ьuravnь ьzьd stugeŋ ьama zev niłəg lagusa pək komokjas. Sijə komokjasas tədçənь ьəd çutjas; tajə—lagusalən pəkjasьs (31 ьerpas).

31 ьerpas. Lagusalən vьdmət.

Tulьssa sondi pəkjasə sontə, i kьmьnkə lun mьʂti ьəd „çutjas“ pərənь „əzə çutjasə“. Kołə nəsta kьmьnkə lun, i pəkjasьs petasnь darjurjas (małamьs).

Darjur nəti oz mun gьrьs lagusa vьlə. Sьlən avu kokjaš, sь pьddi em kuз əpasnəjkođ vəz, kod otsəgən sijə vaas i plavajtə. Lolalə darjur ɳokçimjašən, voštə vašьs sijə kislorodsə, kod i sen sьləma. Vomьs sьlən içetik, sijən sijə jirə vauvsa vьdməgjasəs. Stav tusa ьertibьs i stav olannog ьertibьs darjur jonьka munə çeri vьlə.

Матъстѣ gozəm. Łagusa pi vьdmə, sьlən mьtсьsənь
içetik kokjas—vozьn vərjajasьs, sešsa i voz kokjasьs. Darjur
vočasən kutas pərnь içetik łagusaə kokjasьs sьlən loasnь
kuzьkəš, a vəzьs lunьs lunə kutas lonь zeңdзьk. Nok-
çimjas vьrənь, i tusa pьekaš loənь tьjas. Vomьs loə paškьd.
Içetik łagusa eəkdзьka kutas petavьnь bereg vьlə.

Medvərnь, gozəm sərn-ñin, posni łagusalən vəz ko-
lasьs nətik oz kut tədcьnь. Darjurlən łagusaə pəgəmsь po-
mašis.

Bзд łagusaьs olə vaьn i kosьn. Sijə lolalə atmosfer-
nəj sьnədən. Bərja lapajasas łagusalən eməš vartçan pere-
ponkajas, kodjas ətlaalənь çunjassə. Sь vəsna łagusa vaьn
vura vermə vartçьnь i sunavnь. No sijə seeəm-zə vura
çetçalə mu vьvti; sьlən kokjasьs vura ləšədcəmaəš i kosin-
ti vetlədlьnь. Adzas-kə gagəs, sijə zev ədjə sьvьtə vomьsь
klej kod šivdьs kьvsə da sijən kutə gagsə.

No kadьs kadə łagusalь loə pьravьnь vaə. Kuçikьs
łagusalən kus daj zev vəsniđ. Sijə oz vermь zar, kos povod-
də kutnь łagusa tusasə košməmsь, sь vəsna łagusalь loə
ovnь matьnzьk vadoršəñ livə zevšašnь goz sajjasə.

Arnas łagusajas letçənь prudjas da tьjas pьdəsə, pьrə-
nь ilas da sen təvjənь.

Iñteresnəjəš sijə vezçəmjasьs, kodjas pьr łagusaьs munə
vьdmigas. Egə-kə mi tədə, mьj darjur loə łagusaən, mijanь
stav tьdalantorjas šertьis taeəm peməssə loi eškə sunь çeri-
ən. Səmtəntaj mijan šin vozьn tusaьslən çerikod teçasnogьs
vermə vezšьnь siz, mьj artmə peməs, kodi stav tusa forma
šertьis i lolaləm šertьis munə kosinьn olьs vьssəj nołkoka
peməsjas vьlə.

Кueəm peməsjasəs mi suam zemnovodnəjjasən.

Łagusajasəs da mukəd sьlь matьsa peməsjasəs, kodjas
vozza kad oləmsə munənь çerijas vьlə, lolalənь noçimja-
sən da olənь vaьn, a vərnь vezšənь i olənь vaьn i kosьn,
suənь **zemnovodnəjjasən**. Zemnovodnəjjas lьdə munənь
eəe zavajas da tritonjas.

Zavajas. Zavajas aslanьs tusa šertьis munənь łagusajas
vьlə, səmtьn kuçikьs nalən abu sьłd, mьłkjəš i vərja kok-
jasьs zeңdзьkəš da oməzьkəš łagusa doğьs. Lunnas najə
zevšašənь i səmtьn pemdigas petənь dəvьçə koršnь. Zavajas

mijanľ vajəň una pəza sijən, mьj, najə řojəň mijanľ lok vajьş lolejasəs da nomьrjasəs.

Tritonjas (vaьn oľş lok gagjas). Tritonjas oləň prudjasьn i səmyň kadьş kadə kьpəđčьvləň va vьlə, medьm leznь tьjasьş eьkəm sьnədsə da vořtnь səstəməs. Nalən nem kezlas kolə vəzьş i ortьşəņš triton ņeuna munə lokgag vьlə. No lokgag řerti sьlən tusaьş oməla ləşəđčəma kosinьn oləmə. Kuçikьş nalən vəşnidik i kus, kokjasьş zev omələş, vəzьş, kьz i darjurlən moz, əpasnəjkod, sь otsəgəň triton plavajtə. No ičətik vaьs-kə, kəň oləň tritonjas, kořmas, tritonjas verməň kьşşьň məd mestəə da korşň asľnьş vьl va prud.

PERED. JUKƏD №. 1999

Qal Centr. Bəjəktə

PRESMьKAJUSEƏJJAS.

Seeəm zivotnəjjas, kьz lokgagjas da zmejjas, suşəň presmьkajuseəjjasən. Presmьkajtčьň—sijə loə kьşşьň, nünə asşəd tusatə muəd kьskəməň. Zmejjas muəd kьşşəň sь vəşna, mьj nalən kokьş abu. Lokgaglən eřkə kokьş i em, no najə vьvti zənidəş, i lok gag siz-zə kьşşə muəd.

Presmьkajuseəjjaslən tusaas abu əti pələs temperaturəş, kьz mijan da mukəd sonьd vira peməşjaslən—lebaçjaslən da zverjaslən. Sь vəşna nalən oləməş stavnas jitčəma vьlavьsa temperaturakəd, i mijan kəzьd klīmatьş nalə oməla ləşalə. Presmьkajuseəjjasьş. mijan abu una i stavnьş najə—posņiəş.

Lokgagjas.

Lokgagjas (32 řepas)—mijan presmьkajuseəjjas Torjanin unəş mijan řurləvlə vərjasьn pemьd rəma, **lovjən vajьş lokgag**, kodi suşə sizi sь vəşna, mьj eņjasьş vajəň ičətik lovja pijanəs. Mukəd lokgagjasьş rədmigas vajəň kolkjās.

Miça gozşa lunjasə lokgag petə sondiən jugdədəm mestəə i pukalə sonđi vozьn. Tan sijə kьjədə dəvьčə—una pələs gagjasəs. Lokgag, povzas-kə, ədjə pьşjə da zevşə kueəmkə eelə. Lokgaglən tusaьş tupkəma řorьd gьzkod řəməň, kodi sijəs vizə kořməməş i dojməməş. Zəmnovodnəjjas řerti lokgag zik kosьn oľş peməs.

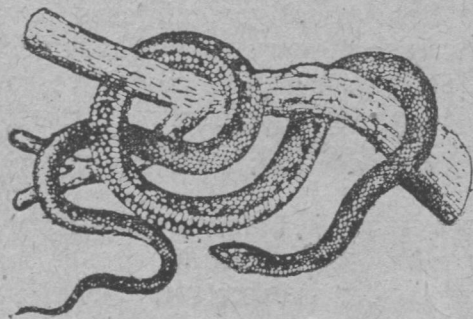
Kət eşkə ləkaglən kokjasəb i cətikəş i oməlikəş, kot-
ralə sija ədjə, aslas vəza tusanas niğlaşig tərji. Sə vərşə
vətçəş xiseņik-kə uditas sijas vəzədəb kutnə, sek sija aslas
tədlətəg zikpər tusaşəb vəzsə
torjədə. Səvətəm vəzəb regb-
dik kad niğlaşə-na, i xise-
ņikən vəznas nokşig kosti,
ačəb ləkagəb uditə pəşjəb
da zəvəşəb. Nədr kad mēsti
ləkaglən vəzəb vələş vəd-
mə, no oz-ņip ovlə seeəm
kuz, kəz pərvojəb. Sə vəs-
na mi ogə gezədə adzəvlə
zəņd vəza ləkagjasəs.

Mištəm da kəzəd lun-
jasə ləkagjas zəvəşəb ni-
kə livə pərəb mərjas ulə.
A arşəb ləkagjas uzəb.

Şəma gəzəkod tupkəsnad
kueəm şurə ləkagjas vəşigtə verməb ovnə kos şepjasəb
da lə pustəņajasəb.

Mijan zmejjas—uz da gaduka.

Mijan stranaəb paškəda oləb kək zmej—uz da gadu-
ka. Kolə velədčəb nəjəs tədmavnə, medəm kadəb aštə viz-
nə jada gadukaəb i ne povzəb jadtəm uzəş.

33 şəpas. Uz.

kokəb avu. Aşşəb kuz tusaşə niğlələməb. uz ədjəkod kəşşə-
muəd.

Kəşşəb zmej pər nəzədə aşşəb kuz, vəzədəm kəvsə da
sija vidlələ stavşə, mēj şurə pəndə tuj vələb. Tajə kəvsə

32 şəpas. Ləkag.

Uz. Uzəs. (33 şəpas)
koknid tədnə kək jona
şinmə səvətəb viz pət-
najas şerti, kodjas sələn
jur vəras. Stav əstatki
tusaəb uzlən vələşşəb
şəd rəma.

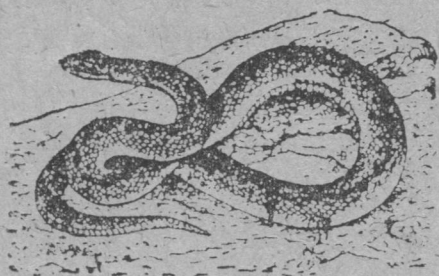
Uzjas pəndəşləb
jonəb kasə uvtas da vəsəd
mestajasəb, prudjas da
nərjas dorəb. Kəz i stav
mukəd zmejjaslən, uzlən

unabš suāņb „čuskanān“, no seeām ņimbs sblb ņetčā zik prāsta.

Uz verdčā medjonasā laġusajasān. Kbjsigān libā vrag-
jasbš pbsjigān, uz vura plavajtā da sunalā vaņn. Vomnas
dobvčasā kutām vāgņn, uz ņlbstā sijās stavnas. Stav zmej-
jasbslān vombs seeām jona vermā paškavlēņb, mjb zmej
vermā ņlbstnē dāvčā, kodī sbš asšbs kbzzyk.

Gozāmnas uzlān enjasbš puktāņb kolķjas, ņevbdik ku-
čik kbšaās. Tāvnas uzjas uzāņb.

Gađuka. Gađuka (34 ņerpas) pāsti sb bza-zā zmej,
kbz i uz. Jonzkbkasā sijā olā vārbasņn. Rāmbs gađukalān
unzkbkšsā ovlvlā rudov libā burāj, a mbsķu sārādbš stav
tusa kuzalābs munā ņād čuklās viz. Mukāddbrjibš ņurlēvlāņb

34 ņerpas. Gađuka.

i zik ņād gađukajas. Sāmņn
nābās kokņid torjādņb uzbs,
sb vāsna mjb nalān viz
přatņojasbš jur vblas oz ov-
lēņb.

Vlēbs čerlābs gađuka-
lān pukalāņb kuz vāsņid da
zev još **jadovitāj piņjas.**
Kor gađuka abu skārmāma,
sijā piņjasbš jošlador pom-
jasnas vodāmaāš pkekāsla-
ņbs. Kor zmej vomas paš-
kādā kodvlā-kā uškādčbgān libā vozsašigān, piņjasbš suv-
tāņb. Aslas dāvčā vlā, libā aslas vrag vlā uškādčigān,
gađuka asšbs piņjassā sujā sblb tusaas i seki ranaas veška-
lā piņšbs **zmej jadbs.** Tajā jadbs vijā sijā posņi pemāsjassā,
kodjasās gađuka ņojā. Mortās gađukalān kurtčāmbs kāt eš-
kā i oz vi, no jona višādā.

Jonzkbkasā gađuka kbjsā vojņn. Medjona sijā kbjā vār-
sa srbjasās. Lunnas sijā unzkbkšā kujlā sonđi vozņn. Jāz
vlā sijā ņekor oz uškādčb i mort matbštčigān unzkbkšsā
zilā pbsjēņb. Gađukaās-kā dāzmādan libā tādltāg tuvčān
sb vlā, sek sijā asšbs jada piņjassā lezā uzā. Vozsašņb
lāšādčigān, sijā povzādām mogbš čuskā, sešsa, gartbštčā,
da vomas paškādāmān uškādčā vozā, jada piņjasnas vbeķā
vragā.

Arnas gađuka čuztā ņekbmbņ pi—ičāņik gađukajasās,
kuztanas i kbztanas nājā karandas bzađāš.

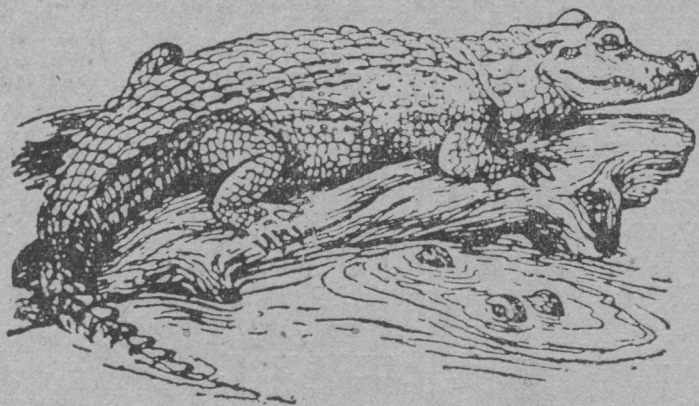
Zar stranasa presmьkajuseajjas.

Stav presmьkajuseajjasьs zev jona kьlнь sonьdsэ da kэзьdsэ. Sь vэsna meduna presmьkajuseajjasьs olнь zar tropiцeskэj stranajasьn. Sen ranьdaшlнь medgьrьs presmьkajuseajjasьs.

Zmejjas. Tropiцeskэj stranajasьn una vьdшama pэlэs. jada zmejjasьs, mijan vojvьvsa gadukajasьs jona эpasnэjьkэш. Nalнn kurtцэмьs ovlэ kuvtэz i mortьlь i pemэsjasьlь.

Emэш tropiцeskэj stranajasьn i jadtэм zmejjas. Medgьrьsjasьs na pэvсьs udavjas, kьztanas ovlнь 6 metrэz, a mukэddьrjьs i 10 metrэz. Tajэ zmejjasьs vermнь ньlьstнь. zonnas kэzaэs livэ porшэs, kэш unьkьkьssэ verdцэнь posnidьk pemэsjasэn.

Uzjas asшньs dэvьcasэ ньlalнь lovjэn, udavjas vozьkь dэvьcasэ vijэнь, aslanьs tusaэn gartьstцэмэn da ьзд vьnэn.

35 шerpas. Krokodil. Vaш tьdovtцэma шinjasьs da ньr rozjasьs mэd krokodillэn.

sijэs topэdэмэn. Dовьcasэ ньlьstэм vэrьn, udav dьr sijэs puэ-vezшэdэ as pьekэsas i seшsa oz шojьlь цekьmьn цe-del цэz.

Krokodiljas. Afrikasa, Lunvьv Azijasa da Amerikasa jujas da tьjasьn olнь krokodiljas (35 шerpas). Kueэм шura krokodiljas ovlьvlнь 8 metr kьztaэш. Nalнn tusaэs tupkьшэma jon ranьrэn lь seitjasьs da rogovэj plaшinkajasьs. Koknida i эdjэ krokodil ujalэ vaшn. Larajasas sьlэn em vartцэn pereponkajas, a jon, vokьшэньs topэdэм vэz otsэ-gэn sijэ plavajtэ.

Krokodiljas—zev gors xisenikjas. Verdçəň najə jonzy-
kasə çeriən, no unaş uşkadçəvləň kosinən oleş peməsjas
vələ.

Kujlə krokodil va ulən, setəş səmən asşəs məkja şin-
jassə da nyr pomsə mətçəmən, kən sələn nyr rozjasəs.
Siznad, krokodil vermə lolavnə, adzənlə, mət em sə gəgərən,
no ačəs beregşaçəs oməla tədçə. No matəştças-kə ju verdə
kueəmkə zivotnəj junə, krokodil uşkadçə sə vələ da zev
una joş piña paşkəd vomnas kvatitə sijəs. Ovlə i siz, mət
krokodiljas kəskəvlənlə vaə i mortjasəs.

Unaş krokodiljas petavlənlə bereg vələ da kujlənlə sen,
sondi vozən sontəşənlə. No kosinad najə avizək pełkəs i
içətik opasnoşt dərjə ziçənlə ədjə ryrən vaə. Krokodillən
eņs vəd vo puktə kəkşo gəgər kolək, seşşa najəs tirtə-gu-
alə il livə ləa rija.

Çerexajas. Çerexajas zev jona torjalənlə stav mu-
kəd presməkajuseəjjasəs. Nalən tusaş tupkəma torəd lə
pançyrən, kod i jukşə mətšuvvsa da kənəmuvsə seitjas və-
lə. Səmənlə jurəs, kokjasəs da vəzəs mətçəşməməş ortsə, no
vəd povzigən çerexa najəs kəkə pançyr pəkə.

Çerexa kəşşə zev çəzjən. Sənlə oz kov xisənikjasəs
aşşə viznə rəşjəmən, sələn jon pançyrəs vur vizəs. Çerexa-
xalən pançyrəs əttorja sijə korpakəd.

Çerexajas eməs i SSSR-sa lunvəv ovlaştjasən.

LEBAÇJAS.

Lebaçjas stav tusa teçasnogas zev jona tədçə sələn lev-
nə vermanlunəs.

Lebaçlən tusaş tupkəma perəjasən. Perəjasəs da gənlə
em i jur vəlas, gołas i as vəlas. A medjon da gərəs pe-
rəjasəs bordjasas da vəzas. Mətla-zə kolə lebaçlə tajə perə-
jasnas da gənnas tupkəşməməş?

Perəjas da gənlə vizənlə lebaçləs tusaş kəzəbdəs. Torja
perəjas da gənjas kostən vek kolə sənəd sləjjas, a, kəz mi
tədam, sənəd sonədsə oməla nuədə.

A bordjasas da vəzas perəjasəslən kolanlunəs məd-nin.
Lebaç bordjasəs ızəd jon perəjassə mi suam əvteən perə-
jasən, a vəzəs perəjassə—**veşkədləşjasən**. Tajə çimjasas-nin
suəma mətla kolənlə lebaçjaslə tajə perəjasəs.

Levačaslān pinjasys avu, i šakyd pīna cerlyjas pddi mi adzam nalyš koknidik, rogovaj pyr.

Levačaslān jonās, no zev vāsnidikāš lyjasys. Bzdyk lyjas pkekyn sypād. Sypād tya gadjas kujlān gyrk pkekāsas. Tajā stavys vāčā levačlyš tusasā koknydykēn muvysa pemās tusajas šerti.

Levavny vermām vesna stav levačasyslān tečasnogas una atkodtorjas. Ta vāsna mi zikpyr vermām torjādny levačas stav mukād pemāsjasys. No šojansā raznāj levačas suzādān aslyns raznāj nogān, i tajā petkādlyšā najā ortsy tečasnogyn. Ēti torjalēmjas mi adzam xisenāj levačaslyš, mādjasās šu šojšjaslyš, kojradjas gagšojšjaslyš.

Xisenāj levačas.

Xisenāj levačas koknid tādny. Sylān čykyļa pyr, bzdy jon gyzjasa vyna lapajas.

Mijan Sojuzyn olān kuejas (oroljas), varšjas, šuzjas da mukād xisenikjas. Kodšurā xisenāj levačas pāvsys mortly vajān vred—uškādčylān gortsa levačas vylā, vyrādān vāsa pātkajasās. No una xisenikjas, kyz suam, šuz, tupjur varš vajān pālza—vyrādān mijan mujasly vred vajš sryjasās, suslikjasās da mukād gyzunjasās.

Kue. (36 šerpas) zev bzdy xisenāj levačas. Kueam šurā kuejas ovlān kuztanās (pyršānys da vāz jylāzys) zoņ metra.

Kuejas kyjšān kāčjas, kršajas, una pālās levačas da mukād pemāsjas vāšā, mukāddryjys najā stadā pkekš kyskalān tom kukanjasās, kāzajasās. Kuejas levalān zev vylān.

Aslas šuš šinjasnas sijā vlyšān adzā asšys dāvčasā. Nāvmoz vlyšān uškādčā sy vylā xisenik da samyrta još gyzjasnas. Kruka pyr pomnas kue rožādā sylš jurlysā, a kor sijā zavoditas šojnys asšys dāvčasā, pylān lečyd dorjasys vundalān jajsā, vyta pozīčān.

Varš pozjalā mijan vāryšyn. Tajā bzdykod da jon, no zev vidčyšš xisenik. Sijā ņekor oz sypādny vylty levav

36 šerpas. Kue (orel).

a p̄r ušk̄d̄č̄a sajš̄aṅ. Kueām̄k̄a pu uvjas kost̄a zevš̄am̄aṅ, sij̄a k̄j̄ad̄a ass̄s̄ zertvas̄a, da seš̄aṅ s̄b v̄l̄a ušk̄d̄č̄a.

Vaṅs̄—lok vaj̄s̄ lebač̄. Sij̄a v̄r̄ad̄a una dona v̄ars̄a p̄tk̄a-
jas̄as da unaš̄ ušk̄d̄č̄v̄l̄a mijan gortsa lebač̄jas v̄l̄a.

ŠU ŠOJĻŠ LEBAČJAS.

Zoṅ. Tāv̄nas, v̄ar dor̄n, SSSR s̄ar juk̄aṅn̄ poz̄a eāk̄-
da adz̄v̄l̄n̄ zoṅ č̄uk̄arjas.

Zoṅjasl̄aṅ l̄aš̄da č̄ips̄am̄s̄ ɤl̄š̄aṅ p̄tk̄ad̄l̄a, m̄j̄ naj̄a
sen em̄š̄. Š̄ad jugjalan vordjas̄s̄ da v̄az̄s̄, jez̄d̄ v̄az̄ v̄l̄-
s̄s̄, ajjasl̄aṅ ḡard mor̄as̄n̄s̄—taj̄a stav̄s̄ zev mič̄aa torj̄ad̄a
zoṅjas̄as l̄am̄j̄aṅ l̄iv̄a puz̄j̄aṅ (ḡb̄ar̄aṅ) turk̄s̄am̄ pu uvjas
v̄l̄n̄.

Muk̄add̄r̄j̄s̄ č̄as̄jas̄aṅ p̄ikal̄aṅ zoṅjas̄ pu v̄l̄n̄ da šo-
j̄aṅ k̄aj̄d̄ss̄a. P̄el̄s̄, tuš̄aron̄al jaḡad̄jas̄s̄ naj̄a p̄erjal̄aṅ
k̄aj̄d̄s̄j̄ass̄a da s̄v̄l̄al̄aṅ p̄ev̄ds̄a. Oz gez̄ada zoṅjas̄ verd̄č̄n̄ p̄lo-
dov̄aj̄ pu garjas̄aṅ. K̄v̄. jon p̄rn̄s̄ zev vura verm̄a p̄erjav̄n̄ taj̄a č̄o-
r̄d̄ š̄oj̄ans̄a.

K̄aṅm̄ korš̄am̄ moḡs̄ naj̄a
leval̄aṅ sadj̄asti p̄ark̄j̄asti, v̄ar verd̄-
j̄asti, a tul̄s̄nas naj̄a lev̄z̄aṅ suk
v̄arjas̄a. Tan naj̄a v̄ač̄aṅ asl̄n̄s̄
poz̄jas̄ da v̄ȳdt̄aṅ pij̄ans̄a.

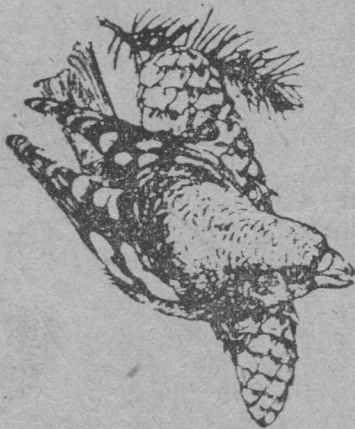
Urkaj. Urkajjas verd̄č̄aṅ k̄oz-
pu k̄aj̄d̄s̄jas̄aṅ, kod̄jas em̄š̄ k̄oz-
pu kol̄ p̄ek̄as (37 š̄erp̄as). Mor̄t̄l̄
č̄un̄nas k̄s̄k̄n̄ kol̄š̄s̄ k̄aj̄d̄ss̄a
avu kok̄n̄id, a urkaj aslas p̄rn̄as
2-3 min̄ut̄aṅ kil̄l̄a, kust̄a sij̄as zik̄az̄.

Urkajl̄aṅ p̄rn̄s̄ l̄aš̄ad̄ama kol̄l̄s̄ k̄aj̄d̄s̄jas̄ p̄erjal̄am̄ v̄l̄a:
ul̄s̄la da v̄l̄s̄lad̄or p̄r z̄n̄jas̄s̄ k̄rest̄aš̄aṅ da aṭi m̄ad̄
saj̄as p̄r̄ḡaṅ.

Urkajl̄s̄ poz̄s̄a pij̄annas i kol̄k̄jasnas poz̄a adz̄v̄n̄ v̄eš̄ig
tāv̄nas, sij̄a s̄b v̄as̄na, m̄j̄ nal̄aṅ em̄ t̄r̄m̄m̄az̄ š̄oj̄aṅs̄ pi-
j̄ans̄a verd̄n̄ voč̄az̄.

MIJAN DRUGJAS—GAGŠOJĻŠ LEBAČJAS.

Lebač̄jas, kod̄jas verd̄č̄aṅ gagjas̄aṅ, zev v̄ar̄š̄aš̄, kod̄-
š̄ur̄a na p̄avs̄s̄ sov̄aṅ p̄uj̄as, v̄ȳdm̄oḡjasl̄s̄ kor̄j̄ass̄a da šo-

37 š̄erp̄as. Urkaj.

vajņņ una pēlēs gagjaslēš lōlējassē, nomērjassē da kukolka-
jassē. Mukēdjas zōņ čukērjasēn lēvalēņ sēnēdti gēvjas,
nomjas, bobuvjas vērša, kodjasēs najē lēvigmozēs i ku-
talēņ.

Vred vajņņ gagjasēs vērēdēmēn, tajē lēvačaslēš mortlē
vajņņ vēd pēlza. Sē vēsna najēs kolē vēdnog matēstlē
da vizlē, da nekueēm nogēn oz kov nālēs pōzēs zugēdlēņ, da
najēs vērēdlē.

Čikēs. Tulēsnas maj romēņ, līvē juņ zavoditēģēn vlēš
Atrikaēs mijānē vēr loktē ēdžē lēvalēs čikēs. Voē, sarajja-
sēņ, kartajasēņ, lēbuvjasēņ pōzēsē, da vēdtē pijānsē.

Čikēs zēv ēdžē lēvalē. Sēmēņ uditlan-na adzēļē sēlēš
jēzēd morēsē da šēd jugjalan vordjassē, kēs mijān sinvo-
zēs sajalēma-nin. Sijē, lēvalē asēvšāņēs šor rētēz, kējalē
gutjasēs, nomjasēs da mukēd gagjasēs, kodjasēs sijē i ačēs
šojē da verdē asēs pijānjassē. Čikēslēn nērēs paškēd i jōš,
zēv bur gagjasēs kutavlē.

Gozēm romēņ čikēsjas zavoditēņ čukērtēļēņ stajajasē.
Lunnas najē lēvalēņ kēgēm koršēņ, a rētjasnas najē ču-
kērtēļēņ ju, tē, veregjas dorē i trōšņikjas pēvstēļēņ uzēņ.
Arnas kor gagjasēs lōlēņ eēa, čikēsjas vēd čukērjasēn lēv-
zēņ sēr Afrikāē

Čikēsjas gagjasēs vērēdēmēn vajņņ vēd pēlza. Nekor
ēn zugēdlē tajē bur lēvačaslēš pōzēs!

Pēstajas. Pēstajas—vērjasēņ, parkjasēņ, sadjasēņ olēs-
jas. Nalēn čukērjasēs lēvalēņ ētē pu vēvšāņ mēd pu vlē,
ētē uv vēvšāņ mēd uv vlē. Tajē najē gēvjasēs, zūkjasēs,
una pēlēs gagjaslēš kolkjassē, nomērjassē da kukolkajassē
koršalēņ. Aslas vēsniēd jōšmēm nērnas najē kēskalēņ gag-
jasēs pu seeljasēs. kērš ulēs. Tajē gēgjassē najē ašņēs šojē-
ņ i sijēn-zē verdēņ asēsņēs pijāņēsē.

No šākēd pēstajaslē tēvnas, kor pujasēd tupkēsēmaēs
lēmjēn da jēn. Sek najē oz vermēļēņ koršēņ asēļēs gag-
jastē. Oz eēa sek i pēstajasēd i kulavlē.

Mi vermēm vizlē pēstajasēs eēg kulēmēs. Tajē lēvač-
jassē kolē verdēstavlē. Ēsēdē kormuskajas ēsiņ sajē, puktalē
setčē kueēmikē kējēdsjas, naņ krēkijās.

Pēstajas—mijān drugjas. Kēmēņ unzēk lōē pēsta, sēmēņ
unzēk lōē vērēdēma gagjasēs—gradvēvsa da sadsa vredē-
teljasēs.

КЫЗ ЛЕБАҢҖАС РӨДМӨНБ.

Stav lebaҗjasыs vajаnъ kolkjas. A kolkjasыs рәзсәnъ pijan. Medьm tәdmaшnъ kolk teҗasnognas, vidlam kurәg kolk. Kolkjas vьlьssaпъs tupkәma җorьd izvestkaa kьsәn.

Nәzjanik potkәdam kьssә da kiшtam kolk pьkәssә tәrәlka vьlә. Mi adzam, mьj kьs pьkәsla doršaпъs em-na vәsnidik kenkod kuҗik.

Kolk pьkәsas em kolkviz i belok. Belokьs kiшsas da paškala tarelkaas, a kolkvizьs oz, sь vәsna mьj siјas kьealәma kolkviz kenkod kuҗikәn.

Kolkviz vьlьslador vokas tьdalә jugьd pјatna, setьs i zavoditә vьdmьnъ pьslәn zarodьsьs. Kolkvizьs, kьz i belokьs munә zarodьsьs җojәm vьlә.

Zarodьsьsьs vьdmьnъ kolә sonьd. Lebaҗ piјansә рәzә kolksә aslas tusanas sontәmәn. Kor kolkjas lebaҗ pьs vьdmas, sek zugәdә kьssә da petә setьs.

GORTSA ЛЕБАҢҖАС.

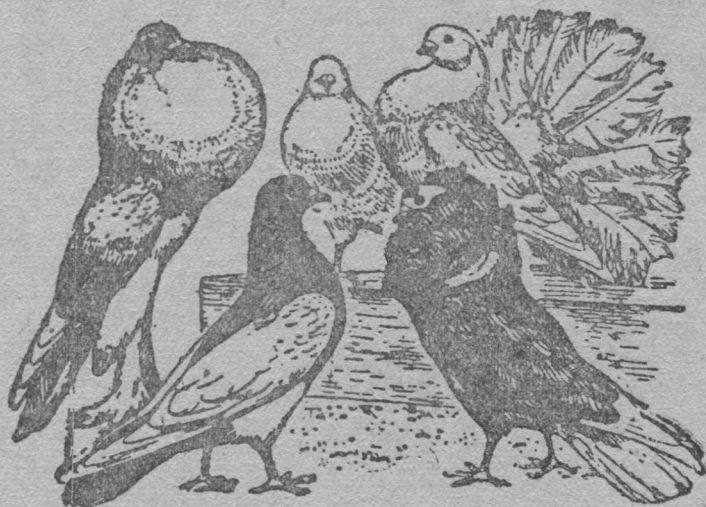
Guлujas.

Ғerdakjasьn una рәlәs strәjba vevtјas ulьn unaыs ovlәnъ zoп stajajasәn guлujas. Tan najә ovмәdсәnъ gozјәn, vәҗalәnъ izasјasьs da rostorјasьs prәstәј pozјas, duktәnъ kolkjas da vьdtәnъ piјanәs. Piјanьs nalәn petәnъ posnidikәs, шintәmәs, perәјastәmәs. Vozza kadsә vaтmamьs najәs verdәnъ torja rьškod veseestvoәn, kodi nalәn artmә zovјas. Vezon kьk mьшti piјanьs tupkьsәnъ perәјasәn, a 4-5 vezon mьшti pozsьs levзәnъ.

38 җерпас. Dikәј guлу. Ғortsa guлujasьd emәs una шikas. Stav tajә porodasә mort lәшәdis dikәј шizәј guлуьs (38 җерпас). Kueәm шurә guлу porodajas petkәdlәma 39 җерпас vьlьn. Dutьs torјalә sьәn, mьj siјә vermә рәltнъ asшьs ьзьd zovsә. Pavliпij guлulәn zev miҗa paškәdam veјer modaa vәz. Turmanlәn em seeәm torјalәm, mьj siјә leviгas uvlanјurәn (кувыркается) bergalә. Jakobineclәn em goла gәgәrьs perәјasьs voroтnik. Stav tajә guлujassә rәdmәdәnъ—vәditәnъ miҗlun vәsnaыs.

Kueam šurə guļujas verməņ korbņ assəņs pozsə ve-
 sigtə sek, kor najəs nuəņ una dəs, šo kilometrjas sajə. Ta-
 jə svojstvose nalsz zev-ņin vazən kazalissn da taeam guļu-

39 šerpas. Guļujaslən una pələs poroda: 1—duts, 2—pavlinij
 3—turman, 4— jakovinec.

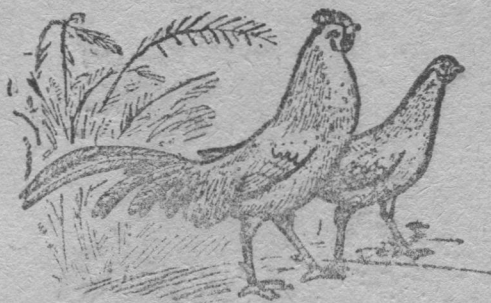
jasnas kutissn mədədavn pisməjas; ɓli putesestvijəjasə voš-
 tənš səršs guļujasəs, i kor kolə gortanš mədədn pismə,
 sijəs kərtaləņ guļulš. Pozjas lebzəmən, sijə eəe nuə i piš-
 məsə. Tajə guļujassə suəņ roštovəjjasən.

Roštovəj guļujasən pəzujtčəņ i vojna vɓlɓn. Zev una-
 ɓz zvoj razvedčik, prətivņiklš tɓlas pɓras da oz vermš te-
 legraf, telefon pɓr jitčins as čaštšskəd. Vrag vundalə pro-
 vodjassə, kvzɓšə. Sɓ vəsna vojna vɓlɓn juərjas oz gezəda
 mədədn guļujaskəd. Sɓ vɓlə razvedčik voštə askədɓs eəe
 guļuəs i sɓkəd mədədə pišmə. Abu kokņid kazavn da lɓ-
 nš vɓlɓti levbš guļuəs.

Čeladjas zev unabš rədmədəņ guļujasəs. Najə vədīt-
 čəņ nakəd zon lunjasən, kerkajas vɓvti vetlədləmən najəs
 vətlatəņ. Taeam šikasa „guļu vədītəmd“ tujtəm. Setš abu
 ņekueam pəlza, sijə səmn voštə zev una kad, a sɓ vəsna
 vešigtə vrednəj.

Mijanlš kolə rədmədəņ roštovəj guļujasəs, kodjas ver-
 masnš kovmɓnš vojna dərji Gərd armijalš. Roštovəj guļu-
 jasəs, rədmədigan ti jonmədəņd stranalšz dorjəšan vɓnšə.

Kuræglæn loæmьs. Asьv-lun Azija zar stranajasyň — Indijayň, Sejlonyň, Zondskaj dijasyň suk kustjas pəvsyň æni na oləny dikəj bankivskaj kurægjas (40 şerpas), kodjas- bьs pozə koknida tədnь mijan gortsa kurægjaslyš matьsa rədvuzsə. Dikəj bankivskaj petuklən seeəm-zə miça rəma perəjasьs, kueəm unabьs ovlyvlə mijan prəstəj šiktsa petukjaslən,

40 şerpas. Dikəj bankivskij petax da sьlən kuræg.

a siz-zə kueəm şurə kulturnəj porodajaslən: zar-nijaşan rəma goļa, gərdov mьsku, şədiv bordjas da metallbronzakod rəma çarlamodaa vəz perəjasьs. A dikəj bankivskaj kuræg, kьz i mijan tarjas, vajdægjas, perepelkajas, pьr rudov rəmaaş, mьj vəsna oməla tədcəny kustjas pəvsyň; tæəm „vajdæg“

rəmьs zev unabьs panьdaslə i mijan gortsa kurægjas pəvsyň. Stav dikəj kurəğsama lebačas pəvsьs səmyň bankivskaj petuk şьlə „kukareku“ tajə nəsta vištalə mьj səmyň bankivskaj kurægjaslyš mort ləşədəma asьs gortsa kurəğsə.

Mьj vəçis kurəğəs gortsa lebaçən. Kueəm-zə kolana kaçestvojas mort aslyš adzis dikəj kurægjaslyš, da kьz sijə aslyš ispolzujtis?

Med pəvoj, stav kuræg şama lebačas—gьrьşkodəs da jajaəs, kodjas şetəny çəskьd jaj. Oz-əd prəsta mijan tarjas, dozmarjas, şəlajas da vajdægjas vərşa, a lunvlyň fazanjas vərşa, kьjşьny. Jaj vəsna-zə mort rədmədə i gortsa kurəğajsəs, sь vəsna zilə ləşədny gьrьş jaja porodajas. Mədkə, dikəj kurægjas lebaləny eea i unzьk kadsə mu vlyňnəş. Kor mort velədis bankivskaj kurəğəs i vəçis sijə gortsa lebaçən sьly loi zer vur tæəm torjaləmyš: mijan gortsa kurægjas verməny luntьr ovny kokuvsa kərym vlyň i oz zilny kerkadoryš levzьny. Medvəryň stav kurægjaslyš—vьvodkovaj lebačas. Sijə loə, mьj pijənyš nalən kolk pьkəşşьs petəny seeəm jonəş-nin, mьj zik pьr suvtəny kok vly i zoň vьvodkən vetləny pəzьš mam vərşəlyš. Tajəs mi og adzə, ptensovəjjaslyš, suam guľulyš, çavkanlyš nalən pijənyš kolk pь-

кыс петаны омаляс, кускас, да ваг-мамьслы лоа дыг вердны најас розьн. I миянлы ани-зэ лоа гэгэрвоана, киеам ызд тэдчанлуньс сылэн, мьж курэг вьводковэж леваç.

Ртєновэж леваçяслэн колкжасьс овланы посидикэс i колк ьдыс еса—мэдногэн ваг-мамьс ешкэ ез вермынь вердны асьпынь вьнтэм пијансэ. Мэдара, вьводковэж леваçяс пуктэнь гьрьс колкжас—вьд колкжьс колэ вьдмынь не иçатик кус леваç пи, а гьрьсзьк да јонзьк курэгпи. А сь вэсна мьж ми колкжассэ шожам, то миян оvinэслы, дерт бурзьк гьрьс колк вайьс леваçяс.

(Сь кьңзи, мьж курэг şama леваçяс вайэнь гьрьс колкжас,—најэ пуктэнь колкжассэ зон дёшатка ливэ unзьк,—сь-мында, мьжтэм рэзьс мам вермас тупкынь аслас тусаэн. Вьводковэж леваçясль тајэ роžэ сь вэсна, мьж тан мамьслы оз ков вайавны кэргьмсэ розјас, леваç пијанлэн аслапысь кок вьльн зикрыг ветлэмысь зев јона кокнэдэ мамьслы асьпысь розсэ вьдтынь. Тајэ зев бур i mortль, кор сija рэдмэдэ курэг пијансэ.

Mort-кэ курэг олэmsэ ез лэşэд ас колан лун şertiьс, то курэг 10—15 колк пуктэм вэргьн заводитєис ешкэ рэзьпынь, кьз i вэçэнь дикэј курэгјас. Сэмьнтај mort, курэглиь колкжассэ воşталэмэн да рэзьпынь лэztэмэн, еактэ курэглиь колксэ вайнь век воžэ i воžэ таz содтис сыльс колк вайэmsэ даs рэв (100—150 колк vogэгарнас).

Курэг породјас. Сь вэргьн, кор курэг вэли пэртэма горта леваçэ, mort вэргьм пыр лэşэдис una рэлэс порода, кодјас ата-мэдşьс торјалэнь i перэјас рэм şertiьс i сорс форма, ьзда да мукэдторјас şerti.

Миянлы коланаэşзьк seeэм породјас, кодјас бura i колкјалэнь, i тусанас гьрьсэş, сыкэд еэе виңовэş, оз ровны кэзьдысь васэдысь. Таеэм породјасэн лоэнь leggorn, plimut-rok, rod-oјland. Најэјасэн i vezлалэнь ани миян шиктса породатэм posни курэгјасэс.

Инкувация. Колкжас вьльн пукалэмэн, рэзьс курэг сонтэ најэс аслас туса соньднас i кадьс-кадэ најэс бергэдлэ. Таеэм usловияјасын колк пыекынь вьдмэ зародьс, да 21-эд лунэ кьс пыекысь петэ курэгпи. А кор курэг пукалэ колкжас вьльн, а сь вэргьн seşsa vetлэдлэ пијаньскэд, sija секи оз-ңин колкјав.

Рэзşан курэглиь соньдсэ вэлэмкэ роžэ vezнь икусст-веннэј соньдэн. Суам караşин лампаьс, ливэ електриçескэј грелкаьс, ливэ трубаьс, кэн ем соньд ва. Та вьлэ лэşэдэнь торја приворјас—инкуваторјас. Најэ вэçşэнь јаеик moz, на

рѣкѣ руктѣшнѣ колкјас кодјас, сонтѣшнѣ на вокти муныѣ. сонтѣм сьнѣдѣн. Сѣмьн колѣ, медьм инкуватор рѣкьн температурѣс вѣли ѣткод леваѣ туса температуракод 40° гѣгѣр. Колкјассѣ кадѣш кадѣ колѣ бергѣдлнѣ, сиз-зѣ кѣз вѣѣ рѣзсѣш курѣг. **Курѣг пијанѣс инкуваторѣн рѣзѣм су-шѣ инкувацијѣн.** Инкуваторѣн узалигѣн рѣзшѣн курѣгјас оз ковнѣ, став курѣгјасѣс рѣзшѣм рѣдди колкјалѣнѣ.

Курѣг пијан возза кад олѣмас љубитѣнѣ соньд. Кор пи-јанѣс курѣглѣн петаснѣ, секи најѣ рьрѣнѣ мамьслѣ бордulas, и сижѣ сенѣ најѣс сонтѣ аслас туса соньднас. Курѣг пијанѣс инкуваторѣн рѣзигѣн мијанлѣ колѣ мьјкѣ везнѣ курѣг борд-увсѣ. Та могѣш курѣг пијанлѣ вѣѣлѣнѣ „искусствѣннѣј ку-рѣгјас“ љивѣ кѣз суѣнѣ **врѣдер.** Сижѣ ортсѣшанѣс зонѣтѣккод љивѣ авазуркод, кодѣн вевѣтѣма карѣшн лѣмпа љивѣ иѣѣтѣк раѣ. Тајѣ зонѣтѣк љивѣ авазур гѣгѣрѣс ѣукѣртѣѣмѣн курѣг пи-јан и воѣтѣнѣ колана соньдсѣ.

Мијан ѣни емѣш зонѣ „курѣг пијан вѣѣн фабрикајас“— леваѣ вьдѣн гьрѣш соухозјас, кѣн визѣнѣ кьмьнкѣ ѣурс колкјалѣш курѣгѣс, а курѣг пијан рѣзшѣнѣ сѣмьн инкувација рьр. Инкуваторјас улн сен зонѣ керкајас, и ѣѣѣдѣн роѣѣ рѣзнѣ ѣекьмьн даш ѣурс курѣгпи.

JĀLĀN VERDĀSĀS PEMĀSĀS.

JĀlĀn verdĀsĀs pemĀsĀs, љивѣ зьверјас—сижѣ сеѣѣм pemĀsĀs-јас, кодјаслѣн тусаѣс тупкѣма гѣнѣн да кодјаслѣн емѣс пи-јанѣс вердѣ јѣлѣн.

Став јѣлѣн verdĀsĀs—соньд вѣра pemĀsĀs. Гѣнѣс нѣлѣ колѣ сѣ вьлѣ, медьм визнѣ асланѣс тусаѣслѣш соньдсѣ. Јѣлѣн verdĀsĀs соньд вѣр раѣлѣс, сиззѣ кѣз и леваѣјас, оз сеѣѣма повнѣ олѣннѣг условѣјѣјас везшѣмшѣс, кѣз кѣзѣд-вѣра pemĀsĀs, кодјас кѣздѣдигѣн лоѣнѣ ѣѣзмьдѣш, а вѣрѣн и зѣк вѣрѣѣѣѣтѣг узѣнѣ. Сѣ вѣсна уна рѣлѣс рѣд јѣлѣн verd-ĀsĀs олѣнѣ му рѣштала—најѣ олѣнѣ и зар и кѣзѣд странѣја-сѣн. Емѣш јѣлѣн verdĀsĀs pemĀsĀs и moreјасѣн—сижѣ тѣлен-јас да кѣтјас.

JĀlĀn verdĀsĀs рѣвсѣш емѣш сеѣѣмјас, кодјас verdĀ-нѣ вьдмѣгјасѣн. Сижѣ турѣншѣјѣјас. Емѣш и хисѣнѣјѣјас. Најѣ шѣјѣнѣ pemĀsĀsѣс. ѣтѣ зьверјасѣс морт вьрѣдѣ кѣз вьреднѣј да опаснѣјѣјасѣс, мѣкѣд вѣршѣ кѣјшѣ јѣј вѣснаѣс љивѣ ку вѣс-наѣс, којмѣдјасѣс велѣдѣмѣ да вѣѣѣма гортса pemĀsĀsѣн.

ZAR DA KƏZƏD STRANASA DİKƏJ ZVERJAS.

Ziraffa. (41 şerpas). Ziraffa—zar Afrikañn olıǵı. Sılan zev kuz goǵa da vəsniǵd kuz kokjas, voz kokjasıǵs jona kuzəǵ vər kokjasıǵs. İçetik jur vılas kık içetik şur. Tusa-ıǵs sılan turkıǵsəma ǵıǵıǵs rud pjatnaəǵ ǵənan.

Aslas rəđinaas ziraffalı loə verdçıǵnı ruvıvsa korjasən, i sen sılan zıvıǵd kokjasıǵs da kuz goǵaıǵs zev kolanaəǵ kəǵımsə korıǵnı. Ziraffa olə seeəm oblaştıǵsın, kəz turuna şterǵasın vıđmənıǵ gezəđınıka ru-ıǵas. Zar sonđı ulad turıǵnasıǵd əđjə koǵmənı, a ruıǵas vılad korjasıǵd ruǵ vizəǵ. Tajə ruvıvsa korjasıǵs i loəñıǵ glavnəǵ kəǵımən ziraffalı.

Kor ziraffa sulalə ru ulıǵn sıǵıǵs kuz go-ıǵsə verıman çajtıǵnı ru-ən. Şınǵasıǵs ziraffalən vıǵıǵaıǵd adzənı zev vıǵ, sı vəsna sıǵjə ver-ıǵmə kadın kazavıǵnı vıǵ-ıǵastə. Skaç munə ziraffa vıǵıǵıǵs, a vıǵıǵıǵs-kə sı-ıǵjəs suədəs, sıǵjə vozsaǵjə jon ǵıǵjə kokjasnas.

Slən. Slənǵas (42 şerpas) oləñıǵ İndıǵja da Afrikasa tropıçeskəǵ vər-ıǵasın. Najə med ǵıǵıǵs-ıǵs stav kosıǵnı olıǵ pəməsǵas pəvsas. Najə ovləñıǵ 3,5 metr zıvđanas da 3 ton-ıǵıǵs unzıǵk şəktanas.

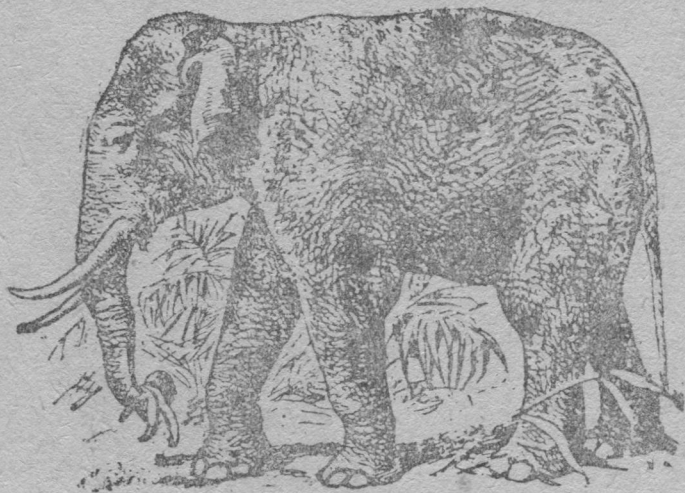
Zev təđçana torǵaləm slənlən—sılan ruzaləm vəǵıǵs ruǵıǵs, kodıǵs artıməma zev jon da vıǵna xovot. Slən oləmıǵn sıǵjə xovotıslən vıvıti ıvıǵd kolanlunıǵs. Slən xovotıǵsə vermə lezıǵnı muəzıǵs i vıđd vokə bergəđılıǵnı. Aslas xovotnas sıǵjə suədə kəǵımsə—sıǵjən çəǵjalə korǵa uvıtır lıvə rıçeıstə tu-ıǵn kık da pıktə asıǵs vomas. Va juıǵən slən kıskə xo-

41 şerpas. Ziraffa.

botas vasā, a sešsa kištā asļs vomas, a zar lunjasā, хово-
 tas vasā boštāmān, siļā kiskalā asšs mьskusā, medьmь ьг-
 kādčьstnь. Slān ховотnas vermā samьrtnь i/ kьskavnь šakьd
 kerjas, vermā vuznas neestnь puļas da vermā mu vьļs
 leptavnь zev ičat torjas. Sь vāsna, mьj slānlān goļas zev
 zeņьd siļā oz vermā kopьrtnь asšs jursā muēz, ховотtāg
 eškā slān ez verimь ņi va junь, ņi kārьm muьš boštнь.

Vomšs slānlān čurvizānь kьk ьзд bivņi. Siļā slānlān
 piņjasьs—mijān vьļssa voz piņjas pьdđi. Slānlān ьd ta-

42 šerpas. Indijskāj slān.

eām piņьs kьskā 50 kg-ēz. Siļān slān vozsašā vragjaskād,
 pərādļā puļas liķā kuļā kьršsā.

Kārьmsā akļatām vьlā slānlān em vuz jur piņjas. Najā
 sьlān sāmьn ņoļ, no sь pьdđi zev gьrьšs da paškьdāš.

Slānlān ьзд tusāьs kьz kokjas vьļn, ьltā šurjajas vь-
 ļn. Koklapaas mьtčьsāmaāš gьzjān tupkьšām čunjas.

Slān—ram pemās. No skārmmām slān povtāg munā vrag
 vьlā. Slān kvatitā siļas ховотnas da taļalā kokjasnas liķā
 vьlā sьvlalā asļas bivņijasān. Sis slān vermā vešigtā tigr-
 jasās.

Afrikaьn slānjasās jona ьrādisnь, bivņijas vāsnaьs kь-
 jāmān, kodjas šetānь donā „slonovāj ь“ Indiјаьn slānjasās
 zilānь kьjnь lovjaān, sešsa velādānь najās da uzādānь se-
 eām uzjas vьļs, kān kolā ьзд vьn. Gort dinьn oligān
 slān oz rādimь. Sь vāsna velādām slānjasās oz poz sunь
 gortsa pemāsjasān.

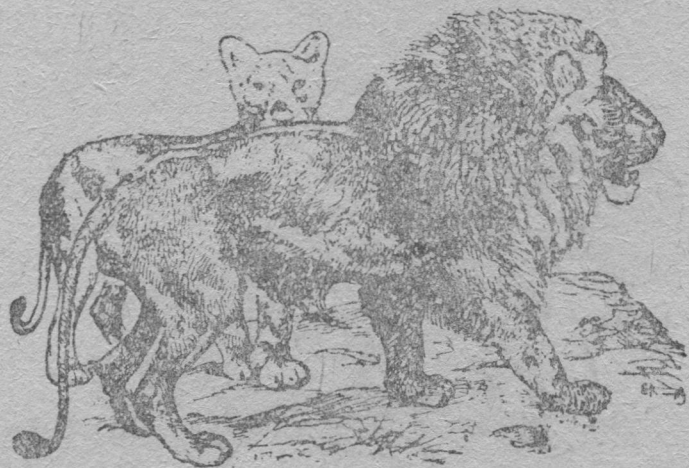
Lev. Afrikaan da Rytvynv Azijasa zar stepjasn olä vzyd, skær xiseñik—lev (43 şerpas). Aslas iusa moda şer-tiys lev jona minä gortsa kañ vylä. Veilädligas lev kyskä gyzjassä kok pijas da tuvçalä, kyz kañ, nevdyk kokcuñ jurläsjas vylas. Sÿ väsna sijä vermas zev näzjä sýtäg ma-tystçny aslas dävyça dorä.

Rämÿs levlän rudov-viz, İya rəma. Ta väsna sijä omä-la tädçä pustñasa İyajas pəvsyn İivə sondiän sotəm vÿd-məgjas pəvsyn.

Lev torjalä lev-eñş, sÿlän goİa gəgərys vzyd paskÿ-ta jurşi.

Piñjasÿs levlän kanlänkod, no najä, dert jona gÿrşəs. Torja jonəş sÿlän joş kÿkjasÿs.

Levlän glavnä şojantorÿs—ştervÿvsa turunşojÿs pe-məşjas. Najəjasəs sijä kÿjadä vajas dina junÿ loktigan, kÿt-çəkə kustjas İivə izjas sajä zevşəmən. Çetçÿstəmən uşkədçä

43 şerpas. Lev da İvica.

lev kÿjadäm zertva vylä, kuçkə sijäş aslas jon İapajanas da şujä vaİavəzas joş kÿkjasÿs. Kÿşÿny lev petə pemdigən.

Oz gezədə lev uşkədçÿv İ gortsa skət vylä Çetçÿsta sijä zuzÿd əgrada vomən, jon İapanas vaçkəmən uşkədə məskas İivə əskəs da orədə sÿİş gorssä.

• Eñ-levİs vaje kÿk-kuim pjatnaəş piəs, kañ-pijan kodəs.

İigr. İev olä şterjasÿn, İigr olä suk troşnikjas da vər-jas pəvsyn.

Mijan SSSR-ын тигрjas олнь Уссурijskij krajьн, Далнэj востокьн да саразijasa respublikajasьн. Но рэдйнаьс сьлэн Индия.

Тигр (44 шерпас) нэста jонзька, лев дорьс муна кан вьлэ, сэмьн зев ьзд. Сьлэн jurьс, kokjasьс, вэзьс i став шамьс—канлэнкод. Гэньс сьлэн гэрдov-шэд vizjasa.

Сьтам vошkovjasэн тигр матьстчэ дикэj заросljас рэвстti. Сьлэн виза вокjasьс vosəнь,—оз тэдчэнь трoшникjas рэвсьн. Сук трoшникjas рэвсэ зевшэмэн, сijэ кьjэдэ дэвьчасэ: каванjasəs, кэзajасəs, кэrijасəs да мукэд рэмэсjasəs. Pelka ьздэ четчьстэмэн тигр ушкэдчэ аслаc зертва вьлэ, да квајтэ сijэс jош гьзjаснас да pinjasнас. Тигр лaпалэн куçкэмьс seeэм jон, мьj чегэ вешигтэ вэвльс шурсасэ.

Тигр овмэсь ваяэ una vред. Mukэддэрjьс сijэ овмэдчэ матэ шикт дорэ да ушкэдчэвлэ гортса скэт вьлэ.

Тигрьс колэ ровнь i мориль. Унэькьшсэ морт вьлэ ушкэдчэвлэнь рэрьс тигрjas, кодjasьс шэкьд кьjсьньд эдjэ рьз-

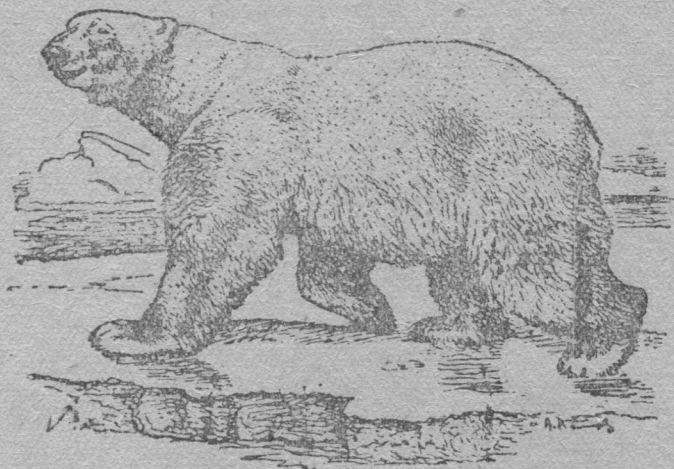
44 шерпас. Тигр.

jьс jон рэмэсjas вэрша. Тигр кьjэдэ мортэс, трoшникjasэ зевшэмэн, звирк четчьстэмэн тигр ушкэдчэ vidчистэг муныс охотник ливэ прэстэj морт вьлэ.

Jeзд ос. Poлarnэj кэзд странajасьн олэ jeзд ос. (45 шерпас). Jeзд ос unaэн торjалэ rud оскьш. Сijэ зик мэдногэн олэ i зев вura vermэ овнь poлarnэj jijas да льнjas рэвсьн. Jeзд гэньс сьлэн вэчэ сijэс jeзд льм вьвзьс адзьтэмэн. Tajэ шетэ сьль vermэм матьстчэнь зик бердас ас-

las doвьца dorə. Suk gənyš sizə zev vura vizə oskəs po-
larnəj kəzьdьš. Vešigtə kok pьdəsьs sьlən tupkьšəma gənən.
Sь vəsna kokjas oz kьvny kəzьdsə.

Jezyd oskəs unəš adzьvləny jijas vьlyš Vojvьv po-
larnəj moreny. Sen sijə kьjšə tuļenjas vəřsa, kodjas sьlən
med glavnəj řojanьs. Os zev vura vartčə. Vozьřanьs jořməm.

45 řepas. Jezyd os.

tusaən sijə potkədə vasə da sьnə jon lapajasnas, kodjasь
čunjas kostas eməř vartčan pereponkajas.

Jezyd oslən pəsti avuəř sьlь őpasnəj vragjas, mort kь-
zi. Jezyd os vəřsa kьjšəny ku, jaj da gos vəsnaьs. Jezyd
oslən kuьs medjonasə munə kovjorjas vьlə; jajьs da gosьs
munə Vojvьlyn olьřjaslь řojam vьlə.

MORESA ZVERJAS.

Tuļen. Tuļen—moresa zver (46 řepas). Mukəd zver-
jas vьlə sijə munə sijən, mьj sьlən tusaьs tupkьšəma gənən,
mьj lolalə atmosfernəj sьnədən i mьj enjasьs vajəny lovja
pijanəs da kaņ, livə porř moz verdəny najəs aslanьs jələn.
Tuļen—jələn verdčьš kьvtəm peməs.

Mukəd zverjasьs unzьkьs oləny mu vьlyn da sen-zə
korřəny aslьnyš řojansə, tuļen řojə čeri, sьlь loə dəvьca
vəřsaьs vətlyšny vaen, i tajə zverьslən tusa tečasnogьs jon-
zьkasə ləřədčəma vaen plavajtəm vьlə.

Туленлэн тусаыс çери модаа, сэмьн çери вэз рьдди сь-
лэн нузэдçемааыс кык вэрја кокыс, коджаслэн лараяс рьддиыс
lastajas, паşкьд сунјасыс сен еллааşамааыс кыз куçикэн. Тажэ
вэзса lastajas оtsэгэн i плавајтэ тулен ваьн.

Туленлэн ганыс зепьд, зььд i оз радмэд сьыс ваэд
минэмсэ.

Ми вьвти туленјас веллэдлэнь зев сэкьда,—најэ lastajas-
нас оз vermьнь муэд веллэдлэнь Туленјас ваşаңьд ысэа
оз i миннь, косинад петавлэнь сэмьн сь вьлэ, медьм сојт-
çьстнь да узьстнь. Зоң stadajasэн кујлэнь најэ секи берег
вьынь, ливэ ји пласт вьынь. Веşиг иçатик opasноşt дьрји најэ
termашэнь ваэ. Таи сьы, косиньн дорыс повтэмзьк места,
косиньн сижэ оз vermь эдјэ веллэдлэнь.

Воз—тулысьн тулен-енјас минэнь јijas, ливэ дijas вьлэ
сајимовтçэмзьк инјасэ да сен вајэнь рijaнсэ.

46 şerpas. Туленјас (ылас еңыс аслаş пикад—„вёлком“-кад).

Туленјас олэнь мијаң војувь moreјасын: Каşпијскэј мо-
реьн, Вайкалскэј, Ladoзскэј да Оңезскэј тьјасын. Туленјас
вэрја кьјсэнь gos да куçик вэснаыс. Moreјасын туленјасэс
корşэнь aeropланјасын.

Kitjas. Kitjas (47 şerpas) став олэş кьвтэм pemэşјас
рэвсьş медьгьгьş. Емэş kitjas, коджаслэн тусаыс овльвлэ
30 metr кузта, а şактаыс 150 тоннаэз. Таеам китыс 250-рэв
şакьдзьк эскьş i 50-рэв şакьдзьк слэньş—косьн олэş pe-
мэşјас рэвсьş медьзьдзьş.

Kitjas oləny okeanjasyn da ызьд morejasyn. Vazən kitjasəs ыддылысь çerijasən, сь вэсна, мьй став туса тэчас-ног çerтысь звыльлэ зев жона шунэнь çeri вьлэ i ñekor оз ретавль косинэ. Сэмын звыльлассэ kit—зев ызьд moresa звер. Сьлэн соньд vir, lolalə sijə atmosfernəj сьнэдэн, pi-жаньс сьлэн çузэнь lovjən, a мамысь najəs verdə aslas jələn: **kit—jələn verdçыс кьвтэм peməs.**

Мьйла-нэ тажэ звертьс оз муи став мукад jələn verdçыс кьвтэм peməsjas вьлас?

Mi tadam-ñin, кьз çeri тусалэн формаьс бura лəşəдçəма ваьн oləmə. Kit olə seeəm olannogын-зэ кьз i çeri i mor-skəj зверль çeri modaa тусаьс loəma medburən, vek ваьн oligən.

Кьз i çeri, kit plavajtə medşasə vəz otsəgan. Сэмын kitлэн вэзьс пуқşəma plavkəsa, a оз sulav кьз çerilən. Bərja kok-jasьs kitлэн ñəti ави, a vozзajasьs pəřəmaaş zenidik lastaja-

47 şerpas. Kit.

sə (plavnikjasə). Taja lastajasas ыjasьs seeəməş-зэ, kueəməş i mukəd jələn verdçыс peməsjas kikokjasьn.

Kitлэн куçикьс kus, no сь ulyн em кьз sləj gos. Taja gosьs bura kutə соньдсэ kit тусаьн, сь вэсна kit vermə ovнь кэзьд polarnəj morejasьn.

Тьjasьs kitлэн гьрьсəş i verməнь as pьekas boşтнь зев una сьнэд. Сь вэсна kit vermə minut 15—20 ovнь va ulyн.

Кəт еşkə kit аçьс зев ызьд, sijə verdçə posnidik peməsjasən, jonьkasa şliznakjasən da raçokjasən, kodjas zev una ыдэн oləny moresa ваьн. Sijə vaəd munə voşsa vo-

man, kodi sьlən tьv moz kьjə posnī lovjassə. Kitlən pinja-
zьs avuəs, no vom kəešənьs əsədčənь vozəz vokjasa paškьd
plastinkajas. Najəs suənь „kitovəj usən“. Kor kit vomsə tur-
kə, siјə setьs vasə pьčkə. Vəvs petə poz pьr moz kitovəj
usjas pəvstis, a šurəm lovjasьs kolənь vomas, i kit najəs
čьlьstə.

Əti kitьs pozə voštнь gossə da kitovəj ussə 10—15
šurs sajt zəlata don. Sь vəсна kit vərsa jona kьjənь. Nala
mədədavlənь narošnə ləšədəm kit kьjan paraxodjasəs i na
vьvsan vijalənь kitjasəs torja puskajasən. Vьl kit kьjan sud-
nojas vьlн em stav kolantorjьs, medьm kit tусasə obravo-
tajтнь sen-zə, moreн. Purtjas, kodjas uzalənь elektriceskəj
dvigatələn, vundalənь tусasə, ьzd pərtjasьn sьvdənь gossə,
torja masinajas izənь lьsə i pərtənь siјəs lь-pьzə, kodi
munə mu vьnšədəm vьlə. Mijan SSSR-н kit kьjan prəmsь-
zьs gosudarstvo kiн, i ədjə paškələ.

MORTƏN GORT GƏGƏR OVNЬ VELƏDƏM ZIVOTNƏJJAS.

Pervovьtnəj jəzlən ez-na vəvnь gortsa pемəsjasьs, və-
lнь najə vetlədльs kьjьsьjasən. Najə šojlьvlisнь jajsə siјə di-
kəj pемəsjasльs, kodjasəs nalь udajtčьvlis vинь, a zver ku-
čikjasьs vəclisнь asльnьs paškəm. Šurlьvli mortль vинь i di-
kəj ьzjasəs, dikəj kəzajasəs, dikəj əsjasəs, məsjasəs, i dikəj
vəvjasəs. Taeəm vijəm pемəs eң dinas šurlьvlisнь lovjən i
sьlən piјanьs. Ičətən voštəm pемəsjas koknida veləlisнь ov-
nь gort dorьn; kor najə vьdmьstasнь, to zavoditənь jiršьnь
kənkə matьnk mort olanin dorьn, i jəzьs oməla polənь. A
kor velələm pемəsjasьs kutisнь rədmьnь, sek najə loinь
gortsa pемəsjasən. Mort loi skətvizьšən.

Vərnь mort veləlis pəzujtčьnь aslas gortsa pемəsjasən
i najə lovjədrьji-na veləlis voštнь nalьs jəv, veləlis əsjasəs
da vəvjasəs uzədнь, ьzjasльs sьrnь vurunsə da s. v. I tan,
kьz vьdməgjas vəditiгən, mort kutis vərgьnь, rəd vьlə ku-
tis kolнь seeəm pемəsjasəs, kodjas sьlь kazitčisнь burzьk-
jasən, kodjasəs siјə jonzьka donjalis. Vozьn tajə vərgьšəmsə
mort nuədis gəgərvotəg—suam, omələzьk pемəsjasəs ədjən-
zьk vijəvlis šojəm vьlə, a burzьk pемəsjassə mort dьrzьk
vizlis, siznad najə dьrzьk oləmnad jonzьka rədmisнь i as-
šьnьs bur kačestvoјassə eəe šetlisнь piјanьsль. A vərnь mort
gəgərvəəmən-нin kutis nuədнь vərgəmsə, i seki loinь vьl,

burzъk da unzъk ŝikas porocajas gortsa peməsjaslən: jon uzalan vəvjas—ŝəkъd kьskalbьsjas, ədjə munьs, koknıd—rьsakjas da skakunjas, torja jəla məsjas, torja gosa porşjas da s. v.

Məslən loəmys. Cozməd ŝo vo sajn Jevropaьn vələmaəş-na gьrьş da jon dıkəj peməsjas, kodjasəs mijan predokjas suləmaəş turjasən. Turjaslən jurlybьsьs i əni-na mukəddərjьs şurləvlənь munьs. Dıkəj turjasьş zev-na vazən mort ləşədıs gortsa şura skət—əsjasəs da məsjasəs. Vozьn gortsa şura skət medjonasə uzədşıs munьvsa uzjas vьlən i səmьn vəgьn mort kutis donjavnь məsjasəs kьz jəv şetbьş peməsjasəs. Medvərja dıkəj turjasьs vəli vijəma kujimşo vo sajn-nin. Bədalun şertibьs i stav tusa tečasnog şertibьs dıkəj turjas jonzьkasə munənь sija rud skət vьlə, kodəs vizənь Ukraina-ьn munьvsa uzjas vьlə da ŝəkьdtorjas kьskaləm vьlə, səmьn dıkəj turjas şerti, ukrainskəj skətlən rəmys jugьdzьk. Mukəd rədasabьs, suam gollandskəj skət, xolmogorskəj, jaroslavskəj, mortən jonzьka-nin vezəma, najə avu seeəm jonəş, no sь pьddi şetənь una jəv.

Bur rəd məsjasьd vaz kadə vəvlinь səmьn gьrьş romeseik da kulak ovməsjasьn, a unzъk kreştanaьslən səmьn vəlinь posnidik məsjas—miştəməş da eea jəlaəş. Dert, ta-eəm „rədtə“ nekod narəşnə ez ləşədlə, a loi tajə skətəş ta-eəmən sь vəsna, mьj posnid bednackəj ovməsjasad oz vermьnь vəli rəd vьlad vərjьnьtə, nekьş vəli vərjinьs, sulalə-ə kolnь tajə kukənsə, livə şojnь. Daj vizlisnь tajə skətsə pьr eьg-nişə-pət, oməlik kəzьd kartajasьn. Səmьn əni, gьrьş kolhozjasə ətuvtəmən kreştana kuisnь vermьnь aşşьnьs skətsə burmədnь da viznь najəs burzьkinьn, kolhozsa skət kartajasьn.

Vəvlən loəmys. Vo vetьmьn sajn znamenitəj roç pu-tesestvennik Przevalskəj adzis ьli şepjasьn, Azija pьkьn, setən koləm dıkəj vəvjasəs. Tajə peməssə uşonəjjas siz i suisnь-Przevalskəj vələn. Tajə zeңdik burşia neьzьd vəv. Rəmys sьlən bulənəj, pustьnasa ləa rəmkod livə sondiənsotəm şərvьvsa turunkod. Olənь tajə vəvjasьs tabunjasən, uzvozak vəşkədləm ulьn i opasnoşt matьstəgən pьşjənь. Mədnogən aşşə viznь oz i roz şərvьvsa ьzьd peməslə, kodi olə voşsa mestən, kən sьl nekьtə zevşьnь. Vərjəm pьr mort şərvьvsa vəvləş ədjə munьn verməmsə nəsta burmədis, ləşədıs na pəvsьş rьsakjasəs da skakunjasəs. A kor mortlь vəli kolə ne ədjə munəm, a ьzьd vьn, sija sek vər-

јѣлѣс гыгъсѣк тусаа да јонзѣк вѣвјасѣс, да лаѣадѣс сѣкѣд-
кѣскалѣс вѣвјас.

Поршлѣн лоѣм. Дѣкѣј порш, лѣвѣ каван і ѣнѣ на олѣ сук
пурвѣвса турунјас-расјас рѣвсѣн мѣјан страна лунвѣвзѣк
рајонјасѣн, суам Кавказѣн да сѣр Азіјаѣн. Тажѣ јон рѣмѣс,
кодлѣн вомшѣс ѣурвѣзѣн кѣк ѣзд још рѣјас (кѣкјас), код-
јасѣн сѣјѣ вермѣ воzsашнѣ сѣ вѣлѣ ушкѣдѣсѣс хѣсенѣкјасѣс.
Кѣз ѣорѣд еѣлѣс оз уш і оз крукашѣ вѣдмѣгјасѣ, кор сѣјѣ
мунѣ сук ѣаса рѣвстѣ. Таѣѣм гѣнѣд омѣлѣкод вѣзѣ сонѣд-
тѣ, сѣмѣн каванлѣн куѣѣк улѣс ѣукѣрмѣ гѣс слѣј, кодѣ сѣ-
јѣс і вѣзѣ кѣзалѣмѣс кѣзѣд сѣнѣдѣн да пурѣн келалѣгѣн. Дѣ-
кѣј порш—вѣдтор сѣјѣс рѣмѣс: сѣјѣ ѣктѣ муѣс зелудјас,
ѣрескѣјас, став рѣснѣ лѣвја лѣвсѣ, а аслѣс пѣрнѣс кодјѣсѣ
муѣн да сузѣдѣ сѣтѣс сѣјан вѣзјас, пѣзувјас, помѣрјас. Сук
вѣрѣн еѣ вѣѣ аслѣс рѣз—гурѣн да сѣн вѣјѣ 5—10 поршпѣ.

Тѣјанѣ ѣнѣ лоѣ гѣгѣрвоѣна уна торјас гѣртса поршјас-
лѣн. Најѣ лоѣнѣ пурса олѣсјасѣс,—сѣ вѣсна гѣртса поршјас і
раѣѣтѣнѣ најтѣн тѣрласнѣ і вѣт мѣј вѣсна вѣра вердѣгѣн
налѣн куѣѣк улѣс ѣукѣрмѣ гѣс слѣј. Поршлѣн еѣгнѣ вермѣм-
лунѣс мѣртлѣ лоѣ коланѣн, і сѣјѣ вѣрјѣм пѣр тајѣ торјалѣмѣсѣ
поршѣс јонмѣдѣс. Дѣкѣј поршлѣн вѣдтор сѣјѣмѣс ѣѣтѣс мѣјан-
лѣ рѣзанлун і гѣртса поршјасѣс верднѣ вѣдсѣма сѣвласјасѣн.
Дѣкѣј поршлѣн ѣдјѣ рѣдмѣмѣс, сук вѣр рѣвстѣн рѣјансѣ вѣд-
тѣнѣ вермѣмѣс, сѣз-зѣ мѣртлѣ лоѣ зѣв бурѣн: ѣдјѣ рѣдмѣмѣн
гѣртса порш ѣѣтѣ мѣјанлѣ уна гѣса јѣј. Сѣмѣн дѣкѣј каван-
јаслѣн вѣнѣс да још кѣкјасѣс мѣртлѣ лоѣнѣ кѣвтѣмѣс да
ѣраснѣјѣс, і мѣ адзѣм, мѣј гѣртса порш омѣлѣзѣк да рамѣзѣк
дѣкѣј каванјас дѣрѣс і кѣкјасѣс сѣлѣн омѣлѣзѣка вѣдмѣмаѣс.

Кролѣклѣн лоѣмѣс. Дѣкѣј кролѣкјас олѣнѣ Рѣтѣвѣв Јев-
ропа лунвѣвзѣк облѣштјасѣн. Рѣм ѣѣртѣс і туса мѣда ѣѣртѣс
најѣ мунѣнѣ мѣјан кѣѣјас вѣлѣ, по наѣс рѣснѣзѣкѣс і ѣѣуна
торјалѣнѣ наѣс аслѣнѣс олѣннѣг ѣѣртѣс. Кѣѣјас рѣзјас оз
вѣѣавнѣ, а кролѣкјас вѣѣѣнѣ рѣзјас. Сѣн, хѣсенѣкјасѣс рѣв-
тѣг, еѣсѣс вѣјѣ 10—12 кус, омѣлѣк, сѣнтѣм рѣјанѣс. Вердѣѣнѣ
кролѣкјас вѣдсѣма рѣлѣс вѣдмѣг кѣрѣмѣн і унаѣс сѣкѣдлѣ-
нѣ садјас да вѣрса рѣјас.

Кролѣкѣс гѣртса рѣмѣсѣ вѣѣѣмѣн мѣрт тајѣ зѣверѣс
исползѣтѣс ѣдјѣ рѣдмѣмѣсѣ: воѣн ѣтѣ рѣа кролѣкѣс рѣзѣ рѣд-
мѣднѣ ѣѣкѣмѣн сѣо кролѣк і сѣзнад воштнѣзѣв уна бур јѣј,
кодѣ кѣр ѣѣртѣс мунѣ курѣг јѣј вѣлѣ. Јѣј кѣнзѣ гѣртса кро-
лѣкјасѣс воштѣнѣ кусѣ, а куѣѣм сѣрѣ рѣродјасѣс сѣналѣнѣ
зѣв ѣѣвѣд гѣн—рѣх, кѣтѣс кѣѣнѣ сонѣд торјас (пѣшкѣм).

Siznad, krolik vrednəj grəzunəš pəri zev kolana gortsa peməsə.

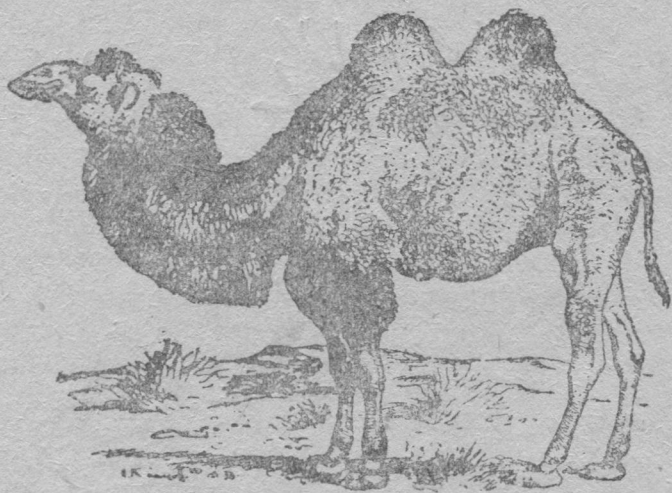
Taz mort pəlzujtə sijn velədəm gortsa peməsjas pri-rodnəj osobennostjasnas, vezlalə da burmədə najəs aslas kolaniun šertiš.

Verblud—rustənasə koravl. Zev eea peməsjas vermə-ny ovny šəkəđ uslovijəjasən: kos, vatəm mestajasən, kən pəsti nekueəm vədmeğ avu. Səeəm peməsjasə pərə verblud (48 šerpas).

Sylən paškəđ, kos gadđakod kok pəđəsš oz vəjav rustənasə ləjasən. Morəsas i pizəsjasas çorəđ gadjas-zə, kodjasən sijnə vodə pəš lə vlə.

Oz pov verblud rustənasə vəd lə buskovjasəš: pə-rozjasəš sylən verməny turkəšvny torja klapanjasən, kodjas kutəny ləasə pəras pəğəməš.

Verblud vermə verdčəny çutkašš turunjasən da kust-jasən, kodjas vədmeň rustənaən, i kodjasəs oz kut šojny məđ peməs, suam vəv. Verblud vermə ovny kəmənkə lun

48 šerpas. Verblud.

kəğmətəğ i vatəğ. Tajə kadə sijn olə aslas gərvjas seət v- lə, kətəni sylən em una gos. Tajə gosəš çukərmə sek, kor kəğməš verbludlən tərmemə. Verbludkə dər oz adzi as- ləš šojansə, to sylən gərvjasəšš gos zapasəš kutas vėny. Seki oməltčəm gərvjasəš əzəđčəny vok vlas.

Zev-ņin vazān verbludās mort vāli pārtāma gortsa pe māsā, i sь vьlьn mort vetlādliis pustьņajas vomān, a siz-zā novlādliis sь vьlьn gruzjas. Sāmьn verblud otsāgān mort vermьlis vizavņь zev gьrьsь lьa pustьņajas vomān.

Mijān SSSR-ьn verbludjasās vizāņь Sār Azijaьn, Kazakstanьn da Volgasajsa šterjasьn. Tāni sijā—vьdsāņlь tādса gortsa pemās. Seni olьs kolhozņikjas nuādāņь sь vьlьn muvьvsa uzjas, kьskalāņь šakьdtoгjas, vetlādlnь sь vьlьn verzāmān. Gāņšsь vācāņь noj, kьāņь kerьsьjas, fufajkajas, čulkijas. Verbludlān jajьs seeām-zā časkьd da pētās, kьz i māsln. Verbludlьs jāvсā juāņь.

Vojvьv kār. Šakьd vešig dumьstnь vojvьvса kārtāg tundrasa jzльs olāmsā (49 šerpas).

Medjonasā vojvьv kār šoјā līsajņik—kār ņie, līvā jalā, kodi zev unā vьdmā tundraьn. Ņekueām mād pemās, vojvьv kār kьņzi, oz vermь kolьņ lovjān tajā kāгьm vьlьn.

Kārln kokjasas ņoј gьzјān—kьk ьzьd da paškd i vokjasas kьk ičātik. Kor kār suvtā lьm vьlā, līvā ņie vьlā,

49 šerpas. Vojvьv kār.

sār čunjasьs paškalāņь, kokрьdāsьs ьzđā i kokьs sьlān oz vāj. Siznad, vojvьvса olьsјas vermāņь kārvьlьn vetlādlnь i tāvša i gozša tujād.

Vojvьv kārльs tusasā tьpkā sonьd, suk gān, kodi zev vura vizā sijās ьzьd kэзьdјasьs.

Jur vьlas vojvьv kərlən em kьk una vozəş ŗurjas. Tu-
ьsnas ŗurjasьs ušlənь, a arnas vьdmənь vьlьş.

Gruzjas kьskaləm kьŋzi vojvьv kər vajə mukəd pələs
bur. Sьlən çəskьd jajьs vojvьvsa olьşjaslь medçəskьd ra-
dejtana ŗojan. Kər kьbьs vəçənь paşkəm, kəm i olaninjas.
Sənjasnas vurşənь suŋis pьddi, a ŗurjasьs da gьzjasьs mu-
nənь klej vəçəm vьlə.

Carskəj Roşšijaьn oməla təzdьşlisnь vojvьvsa olьşjas
vəсна da kərjas vəсна. Sь ponda una kər kulavlis vişəmja-
sьş da kərymtəm radi.

Ənija kadə vojvьlьn kotьrtaləma kər vizan sovhozjas
da kolhozjas. Seni jona təzdьşənь na vəсна, dəzəritənь na-
jəs, korşalənь burьk pəskətinajas, dəzəritənь kukjasəs, təz-
dьşənь, vizədənь tomkərjas vьdməm vərşə, vermaşənь kər
vişəmjaskəd.

ƏBEZANAJAS.

Zooparkьn, sijə kletkajas vozьn, kьtçə jərtəma da kən
olənь əbezanajas, pьr sulalə zev una jəz. Jəz bura dьrən
sulalənь na vozьn i oz vermьnь ŗinnьsə vestьnь ədjə vərş
əbezanajasьş da najə ŗeskod çukraşəmjasьş. Vizədьşjasəs
medjona çujmədə nalən mort vьlə munəməs.

I zvbьl, zver lapajas pьddi mi əbezanalьş adzam kijas,
kodjas munənь mijan kijas vьlə. Çunjasas nalən abu zver-
jaslənkod joş gьzjas, a mortlənkod gьzjas. Una əbezana-
jaslən i çuzəməs munə mort çuzəmlən.

No takəd eə əbezanajas i unanogən torjalənь jəzьş.
Tusals nalən tupkьşəma gənən. Kokjasьs nalən abu mijan-
lənkod, nalən kokьs məd goz ki pьddi. Pəsti stav əbezana-
lən em kuz vəz. Tajə peməsьs zev bura vermə ovnь pujas
vьlьn. Uvjas vьvti i mu kuza najə kotralənь nəl kokən.

Martьskajas. Martьska-əbezanajas (50 ŗerpas) zev və-
rğşəş i luntьr najə kotralənь da çetçalənь uvjьş uvjə, puьş
puə. Çujmьmən ədjə əbezana kavsaşə pu kuza. Əbezana
koknəd tusalь 8–10 metra çetçьstnь nəti abu ŗəkd. Mar-
tьskalən, kьz i mukəd əbezanalən ŗojanьs una pələs plod-
jas, garjas, korjas, zajas, kolkjias, levaç pijanjas. Martьska-
jas oz gezəda uškədcьvьlьnь kəzəm mujas vьlə. Vozak jur-
nuədəm ulьn mədədcənь çukərən nəq mu vьlə. Vozak pьr
vizədə abu-ə matьn kueəmkə opasnoşt. Sijə mьjkə murtsa-
kə kazalas, zikpьr-zə ŗetə trevoga ŗignal, jona gorədəmən.

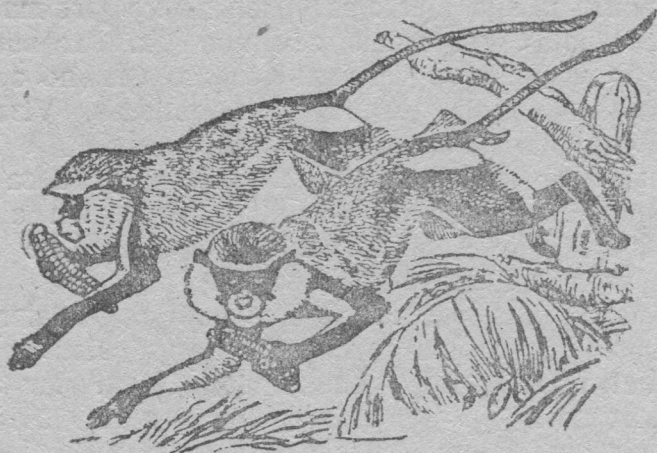
Sek stavņs čukārtcāņš ētilā i lāšādcaņš pūšjņš. Nīnām-kā polanašs avu, vozak šetā spokojnāja ovņš šignal, i najā vār vozā mādādcaņš. Mujas vļņņ ēvezanajas vāčlāņš zev una vred. Oz sūmnda najā šojņš, mūjda ečkādāņš. Būdmāgjassā ņeekigāņ, ēvezanajas najās čegjalāņš, krāsītāņš, sūblalāņš. Kitŗjasāņ najā šujalāņš tušjassā vomas, zēblalāņš najās torja mesākjasā, kodjas naļāņ em eēka pūekāsladoras.

Tazi šojansā zapāņ vārņņ, ēvezanajas kutasņņ nāsta jonzēka vārjēšņš. Najā ņeekāņš būdmāgjas da murtsa vidlāņ vārņņ sūblalāņš muā i voštāņš vļēs. Pātāznēs būdmāgjassā šojāņ da ečkādām vārņņ najā čukārāņ vār mādādcaņš vārā.

Pujas vļē kavsašāņ vērņņ, ēvezanajas zavoditāņš vesāšņš.

Najā ēti mābēslēš gāņ pāvssēs kēskalāņš gagjasās, lezāgjas da s. v.

Pujas vļņņ pelk oļšjas—ēvezanajas mu vļņņ avu sešāņ pelkēs. Tati najā oz vermēņš seeāņ ēdjā vetlādēļņš.

50 šerpas. Martēskajas kukuruznēj mu vļē vetlām vārņņ.

Ēvezanalāņ eņšs vajā ēti, gežāda kēk čēladās. Regēd ņuzāņ vāras pišs ēsādčā mābēslēš goļāas, čorēda setčā kut-čišā, i mābēs sijās askādēs būdlāē kēskalā. Kēmēnkā vezon mēšti pišs kēskašā-ņīn mān gāgārēs i regēd zavoditā ačēs kavsašņš pujas vļē. Povzīgāņ—pišs ēdjā kotārtā mābēs dīnā da koršā sēlēš mezdām-vizāņ. Ēvezana—vaļ mābēs zev vura dāzēritāņš aššēņš piļansā.

Mortnoga əvezanajas. Vəssəj, libə mortnoga əvezanajəsən İddəşən: simpanze, gorilla, orang utan. Simpanze da gorilla olən Afrika. Orang-utanən rəđinaəs loə Borneo da Sumatra dijas. Gibbonjas olən Indo-Kitaj zar jukənas. Aslanəs jurvezər ƣertinəs najə mukəddorəş sulalən vylənzək.

Burəkə, mukəd mortnoga əvezanajas dorəş, tədmədəmə simpanzəəs. Tajə əvezanəəs olə 8ər Afrika suk vərjasən. Sələn tusaəs, kəz i mukəd mortnoga əvezanajaslən, tupkəşşəmə kuzkod gənən, kipydəs, kokpydəs da ƣuzəm kənzis. Şemjajəsən libə nəzəd ƣukərjasən vetlədlən simpanzəjas vər kuza—korşən şojan. Najə şojənə una şikas plodjas. Simpanzəjas zev ləşda vetlədlənə rujas vətvi ki-kok kuz ƣunjasnas uvjasə kutƣişəmən. Nə oz stav kadsə najə ovnə rujas vylən. Kor najə letčvələnə mu vylə, vetlədlənə noj kokən, kusəntəm ƣunjas vylə suvtaləmən.

51 şerpas. Simpanze.

Em zev una intəresnəj nabludənəjas nəvələn vizən simpanzəjas vylən. Nalən radləm, ƣujməm, skərməm zev jona munə mort radləm, ƣujməm da skərməm vylə. Tom simpanzəjaslən vorsəməs zev jona munə ƣələd vorsəm vylə. Najə tuplaşənə zoz kuza, novlədlənə məkku vyləs əta mədəsə. Najə radejtənə ƣaƣajas i vədşəmə pələs şinnə səvətƣəntor. Luvujtəməm simpanzə vizədə aşşə zerkala pyr.

Əi kəvjən, nə səmən tusa teƣasnognas, no i una mukəd osobennoştjasən najə oləməm, mortnoga əvezanajas mənəmə mort vylə, i tajə ində, məj mort matəssa rədvuz əvezanə.

III. MORT VIRJAJLƏN TEÇASNOĞS DA OLƏMBS.

Mi əni kutam izuçajtnə mort virjajləş tečasnoğsə da oləmsə. Mijan virjajləş tečasnoğsə da oləmsə izuçajtigən, mi səkəd eəe tədmaşam, kəz kolə viznə mijanləş zənvizalun i kəz kolə vura kotərtnə mijanləş uz. Nauka mort virjaj jələş kütə mijanlə zev ызьд tədçanlun.

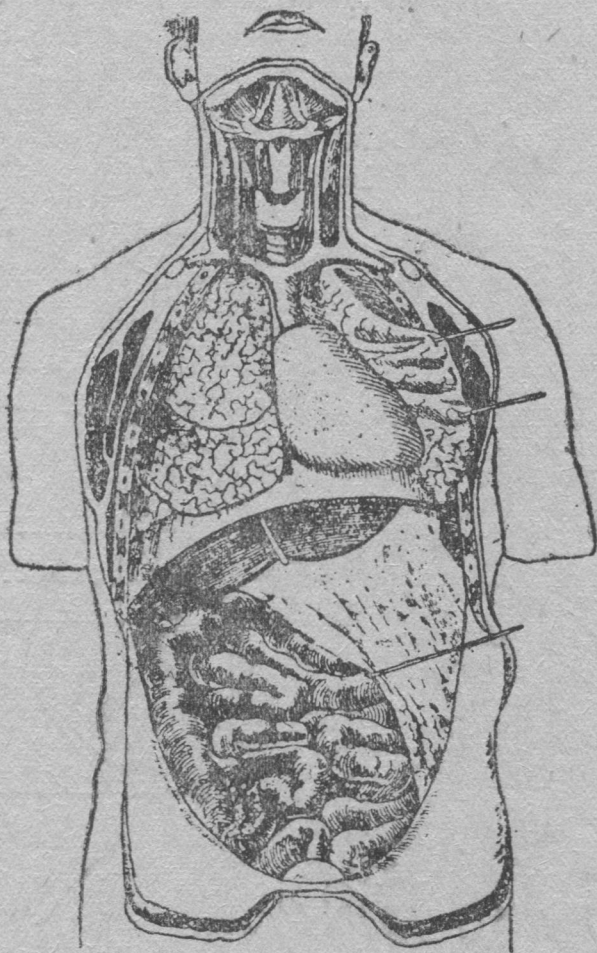
Una ətkođs em mort da peməs virjas tečasnoğn, torja-**nin** jələnverdçsə peməsjaškəd. I mortlən i una jələnverdçsə peməsjaślən virjajəş jukšə jur vələ, goła vələ, tusa da kikokjas vələ (vəjja da vozza kokjas peməsjaślən, kijas da kokjas mortlən). I mortlən i jələnverdçsə una peməsjaślən kuçikəş tupkəşşəma gənən. Peməsjaślən kuçikəş unabəş ovlə tupkəşşəma suk gənən, a mort kuçik vələn lovgənjasəş unzəkəşşə ovləvlənlə zev gezədəş. Kikok çuñjas romən i mortlən i jələnverdçsə una peməsjaślən em rogovəj veseestvo: mortlən—gəzjas, a peməsjaślən—ызьдgəzjas (копыта), livə joş gəzjas (когти).

Mort da jələnverdçsə peməsjaş kostən i pəkəsa virjaj tečasnoğn una ətkođs. Şerpasjas vələn petkədləma voštəmən mortlən i peməslən virjajjasəş (52 da 53 şerpasjas).

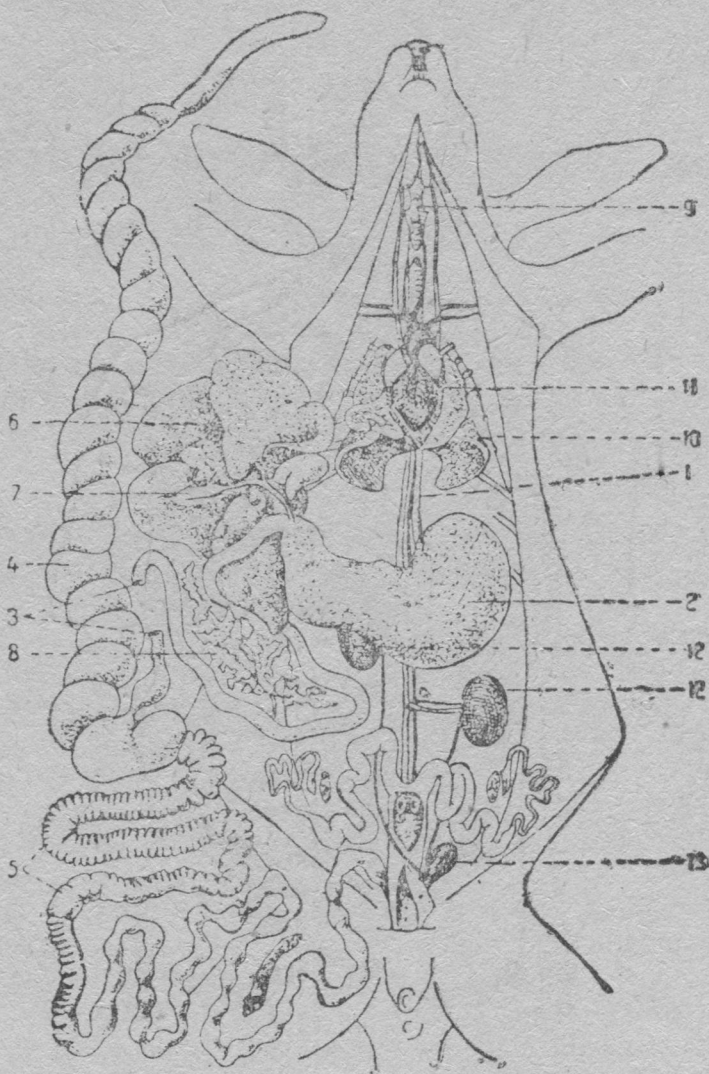
I mort i jələnverdçsə virjajən em pəkəs (pološt), kodi torjalə vəsnə kuçikən livə diafragmaən kək jukəd vələ: morəs pəkəs da kənəm pəkəs vələ. Morəs pəkəsən şələm, tjas, a kənəm pəkəsən—rusku, şuvjas, mus, vəkjas da mukəd organjas.

Artmə, məj i mort virjajən i peməs virjajən em ətkod organjas. ызьд organ nuədə stav virjajlə kolana ətipələs uz. Suam, şələm virjajəd vətlə vir, tjas kolənlə lolələm vələ, ruskuən da şuvjasən puşə şojan, vəkjasən artmə kuz i s. v.

Mortləş virjajsə da jələnverdçsə peməslyş virjajsə ətləştigən, mi adzam una ətkođs. No mort virjaj tečasnoğn

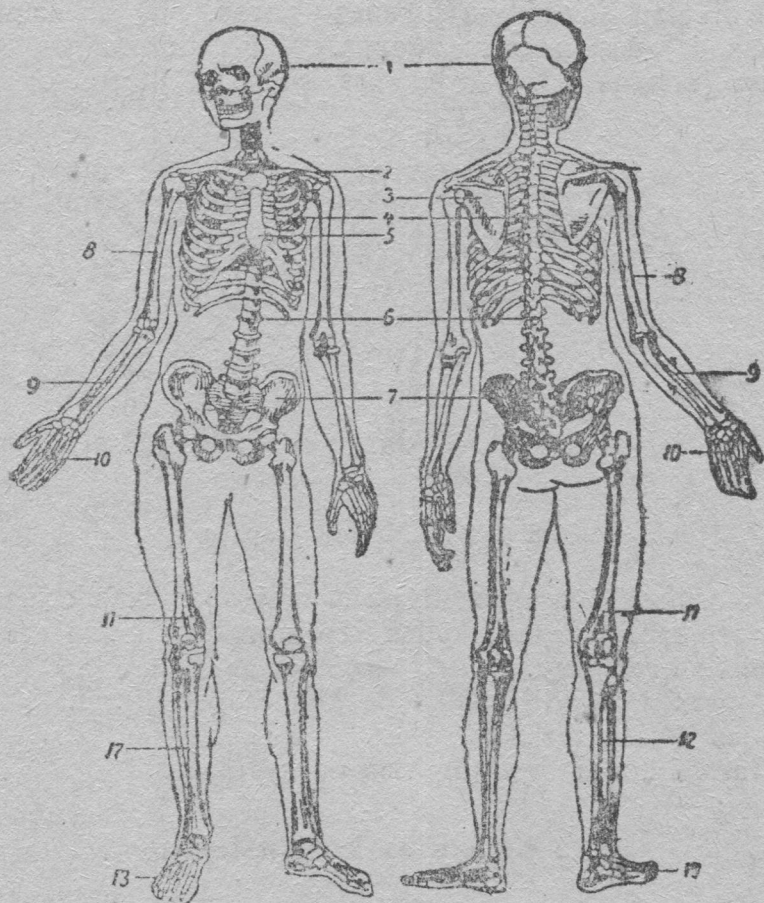
52 şerpas. Mortlən pəkəssa organjas. Tədalə morəs-kənəm kost-
sa kuçik, siyə torjadə pəkəssə kək pelə. Morəs pəkəssən em tjas
da şələm, tjas innəmə morəs pəkəs şenjas dorə, tjas kostən em
şələm, sş gəgər şələmgəgərsa sumka, şələmsən munəmə virnovləd-
lən sosudjas. Kənəm pəkəssən em rusku (siyə vət(şəmə sa(likən),
şuvjas (vəsni i kəz), mus da mukəd organjas (şerpas vylən najə
oz tədavnb).

53 şerpas. Vundaləm krojik. Morəs-kınəm kostsa kuçik voştəma. Tədalən rəkəssa organjas: 1—şojan gors, 2—rusku, 3—vəsniid şuv, siyə zev kuz, şerp. vılın petkədləma (zavoditçaninıns i romıns), 4—şlepəş şuv (krojiklən siyə zev kuz), 5—kız şuv, 6—mus, 7—şəp gad (sı rəkən çukərmə səp), 8—ruskuuvsa zeleza. 9—gortan da lolalan gors, 10—təjas, 11—şələm, 12—vərkjas, 13—kuz gad.

em atik ызд торжалэм. Тажә торжалэмьс сен, мьј јәләнверд-
 цьс ремәсјас ветләдләнъ һоккок вьлн, палән тусаьс му вер-
 даьс водсаног. Мортлән-зә веşkьд роходкә, сјә ветләдлә
 кьк кок вьлн, сьлән тусаьс мүнә сувтсаног.

Веşkьд роходканад мортлән кјјасьс прәстәс, кодјаслән
 коланлуньс морт узаләмьн зев ызд. Мортлєс virјaj теҗас-
 ногсә да оләмсә воzә веләдигән, ми адзам, кєз мортлән
 веşkьд роходкаьс тәдҗис сјә virјaj теҗасног вьлә i кьз in-
 тә (vlijajtә) trud una пәләс organјas уз вьлә.

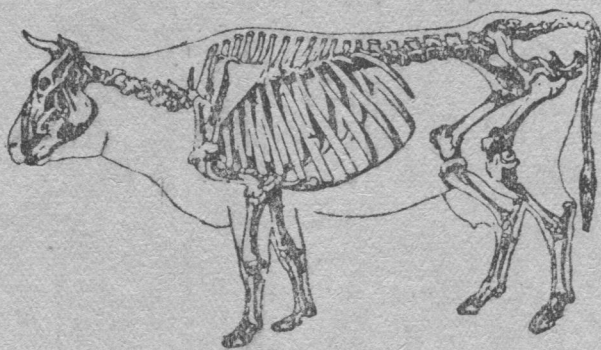
54 җерпас. Мортлән корпа: 1—јур лъјас, 2—клуҗица, 3—лопатка,
 4—ордлъјас, 5—морәс раң, 6—шурса, 7—таз, 8—рејром лъ, 9—
 гьрдзаһъјас, 10—килара лъјас, 11—ладвель, 12—кокҗер лъјас, 13—
 коклара лъјас.

KORPA.

Mortlən, a siz-zə i peməslən korpaɣs (skeletɣs) loə çorɣd mɣzədən virjaj nəvɣd organjasɣ. Korpa dinə kutçişə-maəş jajçigjas, korpa kutə pɣekəssa organjas. Korpalən ku-eəm şurə jukənjasɣs siz-zə vizəɣnɣ gɣrkpɣekəssa organjassə. Siz, jurɣjas vizəɣnɣ dojməɣmɣş jurvem, morəs kud vizə şə-ləm da tɣjas.

Şerpasjas vɣɣn petkədləma mortlən da peməslən kor-pajasɣs (54, 55 şerpas).

Korpalən medtədcən jukəɣnɣ—şursa. Sijə artməma əti mədɣskəd əflaşəm şursalɣjasɣş. Vɣɣsladorpomnas şursa ətləaşə jurɣljaskəd. Şər jukənas şursakəd jitçəɣnɣ ordɣjas.

55 şerpas. Məslən korpaɣs.

Unzɣk ordɣɣs vozşanɣs ətləaşəɣnɣ morəsraɣ lɣkəd. Şursalən tajə sərjukəɣnɣs ordɣljaskədɣs da morəsraɣ lɣkəd eə art-mədəɣnɣ morəs kud.

Morəs kudkəd lopatka da kluçica pɣr jitçəɣnɣ ki lɣjas. Kokɣjas jitçəɣnɣ tazkəd.

Taeəm korpa tečasnogɣslən ovseəj planɣs.

Кыз jitçəɣnɣ as kostɣn lɣjas.

Stavɣs mort korpaɣn lɣddɣşşə 220 lɣəz. Tajə lɣjasɣs əti mədɣskəd jitçəɣnɣ una nogən.

Bura-kə vizədlɣnɣ jurçaska vɣlə, mi seş adzam vurɣşjas. Vurɣşjasən jitçəmaəş əta məd dinas topədcəm lɣjasɣs. Tajə —lɣjaslən vərtəm jitçəm.

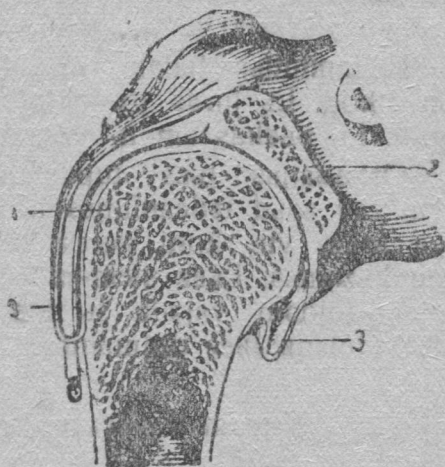
Şursaın torja şursa-lıjasıs ađı mädkäd jıtçanı gäçän. Gäç kusnaşıs i uprugäj, sı väsna şursaın i vermänı lonı vərəmjas, kusıntçäm da veşkädçäm. No tajə lıjas-lən zınvıjə vərəna jıtçäm, sı väsna mıj lıjas tani una nog vərni oz vermni.

Lıjas ađı mäd kostas vərəna, jıtçanı jəzvıjjasən. Primer vılə vidlalam jəzvıj, kodən peļpom lı jıtçə læpatkakäd (56 şerpas). Şerpas vılnı tıdalənı kık ətlaaşıs vılsjas: peļpom lı lən mılkja lı poverxnoştıs (jurs) da læpatkalən lajkov poverxnoştıs, (vradına). Kıknan poverxnoştıs tupkəma sıld gäçän i mavtəma torja kizertorjən, kodı artmə jəzvıjas. Tajə kizertorıs vızə jəzvıj lı vılsjassə loka zırtçəmı. Ortsəşanı jəzvıj tupkəma jəzvıj mesəkən. Jəzvıj mesəkıs, a sız-zə sənjasıs lıjassə torıda kutənı.

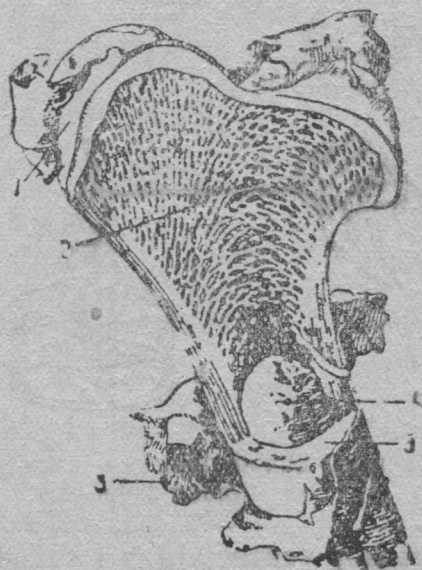
Jəzvıjjasən mıjan lıjas koknıda vərəni, səmın ətik jəzvıjjasın lıjaslən vərəmıs ıld, a mukədjasın—ıçət. Tajə rozə adzıni una pələs jəzvıjjasın lı vərəmsəaşıd vızədəmən

Lı lən teçasnogs.

Medım tədmasnı lı teçasnogkäd, vidlam kucəmka peməsış kuz lı pilitəmən (56 şerpas).

56 şerpas. Peļpom jəzvıj (vundəmən) 1—peļpom lı lən jurs, 2—læpatkalən lajkovıs, 3—jəzvıj mesək.

57 şerpas. Lı (vundəmin) 1—gäç, kodı tupkə lı jursə, 2—lı lən gubçatəj veseestvo, 3—çorıd lı veseestvo, 4—lı vem, 5—lı bez.

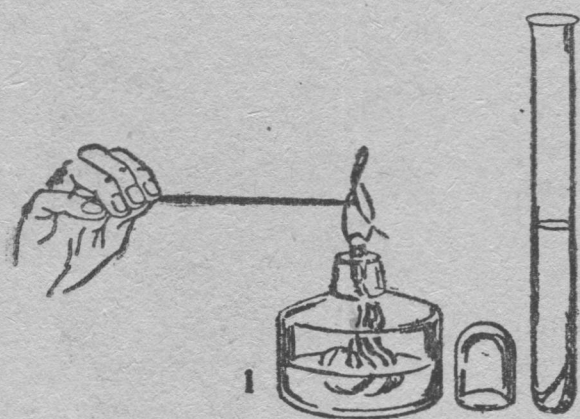
Pilītāmnaš tēdalā, māj sijā abu ētērsja, a guma lē. Guma lēd ētērsja doršēd kokņidzēk, kē ēškā i sē kuza i sē kēzta-zā. Takād eae vėlēmkā guma lēd seeām-zā jon, kueām i ētērsja lē.

Pilītāmintiēs tēdalā, māj lēslēn veseestvoēs abu vēd-lān ētkoē. Lē juras gubčatāj veseestvo, a lē vokjasas—torēd. Lē pēkas em lē vemēn sušan veseestvo.

Ortsēšanēs lēš tupkēma vēsniēdik kučikēn—lēzēn. Sēlēn zēv ēzēd tēdčanlunēs lē olēmēn. Lēz pēr virsēnjas kuza loktā vir, kodi verdā lēsā. Lēz uzalēm raēi-zā lōē lēlēn kēzēmēs. Lēz uzēn-zā burdēnē lē čegēmjas. Lēzēs zūglēm-doēdēm vajēdā lē kiššēmā. Tatēs tēdalā, kueāma kolē vidēiņnē lēz doējmēmēs.

Кueām veseestvojasēs artmēma lē.

Lēlēn svojstvoēs abu sēmēn sijā tečasnog sajēn, no i sē sajēn, kueām veseestvojasēs sijā artmēma. Medēm tēd-mavnē kueām veseestvojas em lēn, vēcām seeām opēt (58 šēpas).

58 šēpas. Lēkād opēt: 1—lē sotēm, 2—kis-lotān kētēdēm.

1 opēt. Boš-tam kueām kē lē, suam ēzēd čerilēs ordlē. Krepitam tajē lēsā sutuga pōmā i šujam špiritovka viē. Lē sotē. Sek-zā lē šēdašā, somasā. Šēša somēs lēs vōčasēn sotčā i sijē lōē jēzēdēn. Sen kolēnē sēmēn sotčētēm veseestvojas. Sīznad artmē, lēn emēs sotčan orga-

ņičeskēj veseestvojas i sotčētēm minēraļnēj veseestvojas (pējim).

Tēdmalam, kēz vezšis lēš sotēm vērēn. Kēskam sotēm lēsā višēs da kēzēdam. Vidlam kiēn: lē kokņida zūglāšā—čegjāšā da kiššā. Sotēm lē čorēd i rēškēd.

Gołasa jukəd artməma 7 şursa-lybş. İnteresnə, mɨj pəstɨ stav jələnverdçbş peməşjaslən siz-zə 7 gołasa şursa-ly-ən. Zev ɨzɨd ziraffalən siyə kuz gołanas sɨmɨnda-zə gołasa şursa lybş, mɨjttəm i zəndik gołaa içətik sɨrlən. Tajə ində mort da jələnverdçbş peməşjas kost matɨslun vɨlas.

Gołasa şursa lyjas posnidikəş, nalɨ sə- mɨn loə kutnɨ jurlybş şəktasə. Na kostɨn-zə gəçbş vura kɨz. Sɨ vəsna gołasa jukənbş i vermə vəşnɨ una pələs vərəmjəs. Tajəs koknɨd as vɨlad adzɨnɨ.

Morəssa livə mɨşkusa jukəd artməma 12 şursa-lybş. Tajə siyə şursa-lyjasəbş, kod- jaskəd vərşanɨbş jitçənbş ordlyjas. Morəssa şursa-lyjas gɨrɨşzɨkkəş gołasa dorɨş, nalɨ loə kutnɨ ɨzɨdzɨk şəkɨd. Najə jitçənbş as kostas siz-zə gəçən, no morəssa jukənbɨn vərəmjəssə jona padmədənbş şursa-lyjasə jitçəm ordlyjasəbş.

Morəssa jukən ulɨn em kossa jukən. Siyə artməma 5 şursa-lybş. Tajə nəsta gɨ- rɨşzɨk şursa-lyjas, najə kutənbş nəsta ɨzɨdzɨk şəktə. Kossa şursa-lyjas kostɨn em kɨz sləj gəç. Tajə jukənbɨn vermənbş lonɨ ɨzɨdkod vərəmjəs.

Gəçjas, kodjas eməş gołasa, morəssa, kossa şursa-lyjas kostɨn, kutənbş i mədɨzɨd tədçənlun. Najə, kɨz uprugəj ressorjas, nev- zədənbş zəngəmjəs, mɨj mijan tusaɨn ovlyv- lə vetlədligən, kotraligən, çetçəligən. Ez-kə vəvnbş gəçjasəbş, stav tojɨstçəmjəsəş mi eşkə zev jona dojmalim da kɨlim zəngəmjəs.

59 şəpas. Mortlən şursa (vundəmən): 1 — gołasa şursa-lyjas, 2 — morəssa livə mɨşkusa, 3 — kossa, 4 — krestçə- vəj, 5 — korçik.

Kossa jukəd ulɨn em krestçəvəj jukən livə krestçə-ly. Siyə artməma vit ətilaaşəm şursa-lyjasəş, kod- jas artmədəmaəş əti ly. Krestçə-ly jitçə taz (kaz) lykəd i loə jon mɨzədən tusalɨ.

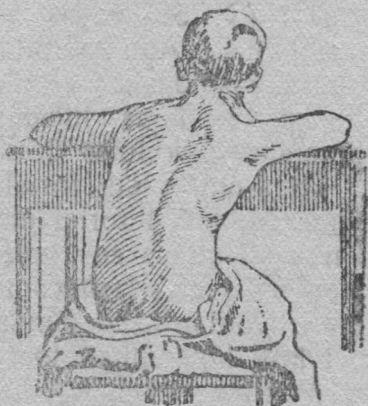
Şursa mortlən pomaşə **korçik jukədən**, livə **korçikən**. Jələnverdçbş peməşjaslən tajə jukədəbş zev ɨzɨd, siyə loə vəzlən lyjas. Mortlən-zə korçik artməma 4 livə 5 ətilaaşəm şursa-lyjasəş — tajə vɨdmɨttəm vəzlən kołas. Tajə petkədlə, mɨj mort matɨç vəza peməşjasly. Mortlən tajə vɨran vəz kołasəş əti jəzlən artməma 5-əş, mukədɨslən 4 şursa-lybş.

Vot mьj vьsna avu vьd mortlən ətьmьnda ʃursa-lьbьs, ətijas-lən 33, mukədjaslən 34.

Mortlьs əni stav ʃursasə vidlaligən, koknьd kazavnь, mьj sijə avu veʃkьd,—sьlən em kьk kusьn: ətikьs gołasa, mədьs kossa jukədn. 59 ʃerpas vьlьn petkədləma sijə kusьnjassə. Najə artmənь ʃeləd kadə. Kor kaga velalə kutnь jursə veʃkьda, sek artmə kusьnьs ʃursa gołasa jukəpnь. Səʃsa, kor kaga zavoditə vetləd-lьnь, sьlən artmə kusьn ʃursa kossa jukəpnь.

Mi vidlalim ʃursalьs nor-malnəj formasə, no mukəddьrjьs jəzlən ovlьvlə ʃukьltčəm ʃursa. Velədčьsjaslən ʃursalən ʃukьltčə-mьs oz gezəda ovlьvlь klassьn ləknogən pukaləm vьsna (60 ʃerpas). ʃursalən ʃukьltčə-mьs zənvizalunlь vrednə. ʃursa ʃukьltčigən topalənь gьrkpьekəssa organjas, lolavnь loə ʃəkьdzьk, virjajьn vir vetlə oməzьka.

Uz sajьn kolə ləʃьda pu-kavnь livə sulavnь. Uz dьrji kolə vəčavnь fizkułtminutkajas, kolə kotьrtčəmən nuədнь fizkułtura.

60 ʃerpas. Ləknogən pukali-gən (zuzьd pьzan sajьn) ʃur-salən ʃukьltčəm.

Morəs kud.

PERED. JUKƏD №...
Сай Центр. Библиотеки

Morəssa livə mьskusa ʃursa-lьjaskəd mьskuʃanьs jitčə-nь ordlьjas. Mortlən ovlьvlə 12 goz ordlь, vozʃan najə unzьkьs jitčənь morəs paңkəd i artmədənь morəs kud.

Sь vьsna, mьj ʃursa-lьjaskəd ordlьjas mьskuʃanьs jitčə-nь jəzvьjjas pьr, a vozьʃanьs—morəs paңkəd gəčjas pьr, to morəs kud neuna vermə vərnь: sijə kьpavlə lolьstigən i mədərə lolьstigən letčə.

Kьz ləknogən tusa kutə-mьs ovlьvlə ʃursalən ʃukьltčəm, sь vьsna-zə ovlьvlə morəs kud formalən nełučkı tečasnog. Siz, pьr-kə pukavnь morəsən pьzan dərə əsədčəmən, to artmə plavkəs morəs kud. Tajə vrednə, ta vьsna oməltčə tьjaslən i ʃələmlən uzьs. Uzaligən kolə ləʃьda pukavnь livə sulavnь.

Ki-kok l̄jas.

Mort ki da kok tečasnoḡn em una atkodtor. I ki i kok jukšən̄ kujim jukən v̄l̄. Kīn torjədən̄ pelrom, soj da ki-lara. Kok̄n torjədən̄ ladvej, kokcer da kok-lara. I kok̄n i kīn l̄s̄s ətm̄ndaən—30-ən. No kijas da kokjas nuədən̄ oz atkod̄ uz. Kokjas—sijə organjas, kodjas kutən̄ tusa, kodjasən mi vetl̄dlam. Kijas-zə v̄čən̄ zev una pələs v̄rəmjas: mi najən verman vošt̄n̄ predmetjas, najəs vestavn̄ i s.v. S̄ v̄sna mijan uzalətm̄n kijaslən zev v̄zd̄ tədčanlun̄s. Avu atkodəš kijaslən da kokjaslən i l̄jas̄s. Ki-l̄jas v̄sn̄idz̄kəš i kokn̄idz̄kəš. Kok l̄jas šək̄dz̄kəš i k̄z̄z̄kəš. Ki l̄jas jitčəmaəš əti-məd̄ dinas v̄zd̄z̄k v̄rn̄n̄ verməmən, kok l̄jas dor̄š.

Jona-ņin v̄zd̄ torjalətm̄s ki-lara da kok-lara tečasnoḡn. Med̄v̄zd̄ torjalətm̄s ki-lapalən kok-laraš sen, m̄j kilən v̄zd̄ čuņs zev v̄r̄š i sulalə voča mukəd̄sl̄. Taeəm nogən v̄zd̄ čuņ l̄šədčəmn̄s ki vermə lon̄ kvatlalan organən. Koklən v̄zd̄ čuņs torədčəma mukəd̄ kokčuņas di-nə, i kok lara mijan loə m̄zəd organən.

Mortlən normal̄n̄j kok-lara zəma, s̄ v̄sna sijə upruḡj ressorakod̄. S̄ v̄sna loən̄ ičət̄z̄k zengəmjas, kod̄i mi-

61 šerpas. 1—zəma kok-lapalən tujjas̄s, 2—zəmtəm kok-lapalən tujjas̄s.

jan ovl̄ə vetl̄dligən, kotraligən. No oz gezədə ovl̄v̄l̄n̄ jəz zəmtəm kok-laraš (61 šerpas).

Zəmtəm kok lara ovl̄v̄l̄ə vekn̄id, zes̄k̄d̄ kəmkot novl̄ətm̄s, no sijə vermə lon̄ i professional̄n̄j uz̄n̄, suam rovočəj - gruzcikjaslən, kodjas̄ loə novl̄ədl̄n̄ v̄zd̄ gruzjas. Jəz̄l̄,

kodjaslən artməma zəmtəm kok-lara, zev šək̄d̄ vetl̄ədl̄n̄.

Ki-kokl̄š tečasnogsə vidlaləmən mi adzam, m̄j najə tečasnoḡn torjalətm̄s s̄ v̄sna, m̄j ki da kok v̄čən̄ oz atkod̄ uz. Art̄nə-zə tajə s̄ v̄sna, m̄j mortlən vešk̄d̄ ro-xodka, m̄j s̄lən tusaš suvtsa.

L̄jas, kodjas otsəgən ki-kokjas jitčən̄ tusakəd̄.

Kijas tusakəd̄ jitčən̄ lopatka da kl̄učicajas p̄r. Kl̄učicajas jitčən̄ morəsraç l̄kəd̄. Najəs kokn̄id adz̄l̄n̄

aslad morəs vɔvlan jukənşɔd. Bɔd klɔçica jitçə lopatkakəd. Lopatkajastə pozə kimalasavnɔ aslad mɔsku vɔvsladorşɔd. Bɔd lopatkakəd jəzvɔjən jitçə pelpomsa lɔ.

Kokjas tusakəd jitçəmaəş **taz lɔ** otsəgən. Taz lɔ artməma kɔk ɔzɔd tazəvəj lɔş. Vozɔşanɔş najə jitçənɔ əti mədɔskəd, a vɔrladorşanɔş kresteckəd. Bɔd taz lɔn em ɔzɔd guran, kɔtçə pɔrə laɔvəj lɔlən jurɔ. Siznad taz lɔə mɔvşəmən mijan kokjas as vɔlas kutənɔ tusalɔş şəktalunsə.

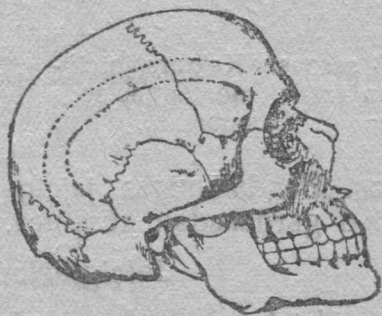
Jur lɔjas.

Mort jur lɔjasn torjədəm kɔk jukən: jurçaska i çuzəmvan lɔjas (62 şerp.). Jurçaska artməma niəti vɔrtəg jitçəm lɔjasɔş. Sɔ pɔkɔn kujlə jur vem.

Pəsti stav çuzəmvan lɔjasɔş əti-məd kostas jitçəmaəş vɔrtəg, səmn əti lɔ—ulɔş çerlɔ—jitçəma vɔrana.

Jələnverdçɔş peməsjaslən jurlɔjasɔş torjalənɔ seəm-zə jukənjasə i seni pəsti seəm-zə lɔjas. A kəţ eşkə i siz, a kueəma mortlən jur lɔjasɔş torjalənɔ peməsjas jur lɔjasɔş!

Jələnverdçɔş peməsjaslən çuzəm lɔjasɔş ɔlə vozə çurgədçənɔ, a mortlən-zə najə jona vɔdməm jurçaska ulɔnəş. Sɔ vəsna i suənɔ zivotnəjjas-lɔş nɔrvom, a mortlɔş çuzəm. Vozə çurgədçəm çerlɔjasɔş peməsjaslɔ kolənɔ vrag vɔlə uşkədçənɔ, vragjaskəd vozsaşnɔ, kəgɔm çukərtɔnɔ i s. v. Mortlən-zə sişə veşkɔd poxodkanad da prəst kijasnas stav tajə uz-sə nuədənɔ kijas. Siznad, mort jurlɔjaslən teçasnogɔş təcəm sɔ vəsna, mɔj sɔlən jona səvməma jur vemɔş i mɔj sişə vetlə kɔk kokən i sɔlən em prəst kijas.

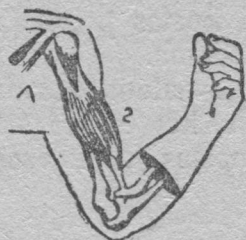

62 şerpas. Mortlən jur lɔjas. Tɔdalənɔ vuruşjas, kodjasən jitçəmaəş əti məd dinas jur lɔjasɔş.

Korpalɔş teçasnogsə vidlaligən, mi adzim mort da jələnverdçɔş peməsjas korpa teçasnogɔş una matɔstçəm. No takəd eə mi pasjim, mɔj mort korpa teçasnogɔş em zev una torjaləmjas, kodjaş loəmaəş mortən veşkɔda—suvtsa velləm rađi.

Jajcigjas da naløn uz.

Mi dugdyvtæg vьdnog vєrєdam kijasєn, kokjasєn, jurєn, stav mijan virjajєn. Stav mijan vєrєmьs vєcšє jajcigjasєn. Jajcigjastє koknid kimalasavnь as vьlad, na rєv-sьš zєv unaєn jitcєnь mijan korpaє. Jajcigjas jitcєnь lьjas verdє sєnjasєn, kodjasєs siz-zє koknid as vьlad kimalasavnь, suam kikarverdьn.

63 řerpas. Kьkjura jajcig-lєn raznєj momentjas zєndammєmьn.

Jajcigjas vermєnь zєnmєdцьv-льнь, sek najє loєnь zєndєš, no kьzьkєš. A sь vєsna, mьj jajcigjas unьkьšsє jitcєmaєš lьjas verdє, to kьzigєn najє vєrєdєnь lьjassє.

řerpasjas vьльn petkєdlєma kilєn lьjasьs da kьkjura jajcig (stav mukєd jajcigjasьs řerpas vьльn avu petkєdlєma) (63 řerpas). Tajє stєc sijє jajcigьs, kodєs unьkьšsє kimalasalєnь, kor kєsjєnь tєdmєdnь, jon-є kijasьs, єd kьmьn kьzєš jajcigjasьs, sьmьn najє jonєš.

řerpasjas vьльn tьdalє, mьj jajcigjas zєndammigєn loєnь kьzь-

kєš. Zєndammigas jajcigьs kьskє lьsє, kьtцє sijє jitcєma, i kiєd gьrdzєєdьd kusьntцє.

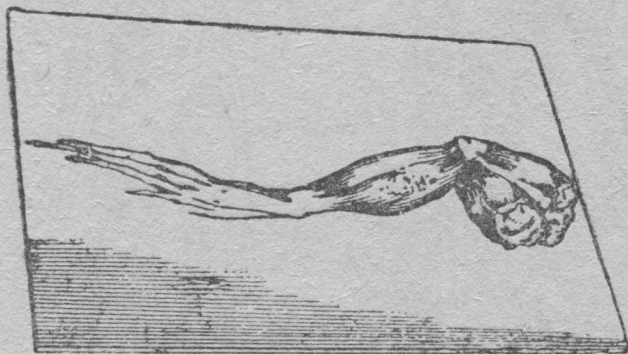
Jajcigjaslєn zєndammьvlєm.

Jajcigjas zєndammьvlєmєn požє tєdmašnь opьtjas vьльn. 1 opьt. Dєrєm sos leptєmєn, kusmam kinьmєs zopnas. Kinьmєs ulє lezєmєn, merajtam sojlьš kьztasє seti, kєn kьkjura jajcig. Sєšša sunissє mєrnєj liņejka vьlє puktєmєn tєdmєdam kьmьn saņtimetr kьza sojньm.

Əni gьrdzєєd jona kusьntam sojньmєs. Kьkjura jajcigьd zєv jona zєndammєs. Vьльš merajtam sojlьš kьztasє sijє-zє mєstaєd da tєdmєdam, kьmьn saņtimetr kьzta sijє loє. Zєndammєm jajcigєn sojlєn kьztaьs loє lьbdьk. Tajє merajtєmjasьs petkєdlєnь, mьj jajcig zєndammigєn loє kьzьk, to zєndьk, sь vєsna sijє i kьpєdє sojlьš vьльslador jukєnsє. Taz-zє zєndammьvlєnь mijan virjajlєn mukєd jajcigjas.

2 опыт. Боштам вундәм вәрја коксә муртса сәмын виҗәм лагусалыс. Вундәминтиьс куҗик дорәдыс трапкаторҗән воштәмән кулам әдјә җеестәмән куҗиксә. Куҗикыс сүвкi моz седә. Кулам куҗика кок вьльн ләшъда тьдаләнь јайҗигјас да језьд југјалан коссәнјас, кодјасән најә—јайҗигјасыс—крепитәмаәш ъјјасыс.

Јайҗигјас рәвсьн ем ьзьд **рәкја јайҗиг**—таеәм јайҗигыс ем i морт виҗјәйн. Кәтәдам лагусалыс ларасә соньд ваән i пуктам сјјәс штеклә тор вьлә. Пуктам рәкја јайҗиг вьлә сов җерәл (64 җерпас). Нәдыр кад мьшти сов дејствуйтәм

64 җерпас. Јайҗигкәд опыт. Јайҗиг вьлә пуктәма сов.

вәсна лагусалән јайҗигыс кутас зәндәммьнь. Таз ми адзьлам, кьз зәндәммә јайҗиг.

Кьз морт виҗјәйн, сиз-зә i ретәсјас виҗјәйн сәмын јайҗигјас вермаснь зәндәммьвьльнь. **Зәндәммьвләм—јайҗигјаслән својство.**

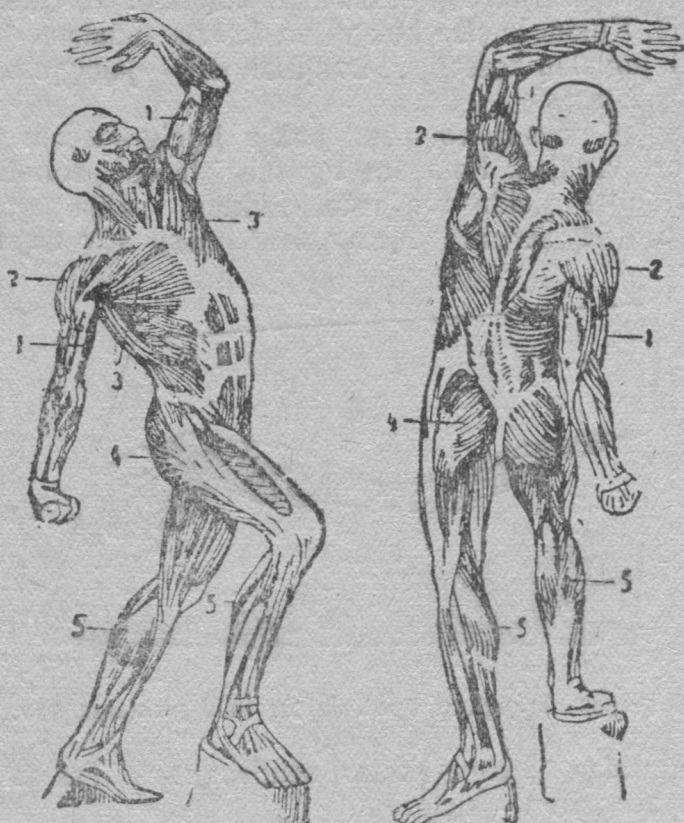
Јайҗигјаслән из.

Кьз возьн сулим-ңин, унзьк јайҗигыс крепитәма ъјјасыс вердә, тәјә—**корпалән јайҗигјасыс.** Но емәш јайҗигјас, кодјас емәш җьркрьекәсса органјасын: җәләмьн, рускуьн, җувјасын, киз гаддьн, тәјә—**җьркрьекәсса јайҗигјас.**

Әтикыс i мәдыс, кькнан рәләс јайҗигјасыс, вермәнь зәндәммьвьльнь; та җертi став јайҗигјасыс әткодәш.

Ғьркрьекәсса јайҗигјаслән тәдҗанлуныс зев ьзьд җьркрьекәсса органјас изьн. Сиз, јайҗиг зәндәммьвләмән узалә мијан җәләм i мијан виҗјәйн вәтлә вирсә. Сиз, јайҗигјас зәндәммьвләмән

damtmьvləmən-zə, kodjas eməş ruskuьn da şuvjasьn, soja-
nьs munə-vesjə ruskuьn i şuvjasьn.

65-d şerpas. Mörtlən jajçigjasьs. Ёdrasjasən indəma: 1—kьkjura
jajçig, 2—deltovidnəj jajçig, 3—ьзд morəssa jajçig, 4—ьзд jago-
diçnəj jajçig, 5—pəcja jajçig.

Korpara jajçigjaslən (65 şerpas) zev ьзд tədçanlunьs
mijan uzalətmьn. Sətmьn jajçigjas zəndamtmьvləmən mi ver-
tam uzavnь.

Jajçigjas vьdmətmьn uzlən da fizkuьturalən tədçanlunьs.

Mi tədam-ñin, kueəm ьзд tədçanlunьs uzlən da fizkuь-
turalən korpa vьdmətmьn da jonmətmьn. Torja-ñin ьзд na-
lən tədçanlunьs mijan jajçigjas vьdmətmьn da jonmədəmьn.
Mi-kə jajçigjassə unəş uprazñajtam, najə loəpnə jonьkəş i

евсааэзък. Мадарә, upraznajtčytәмьш најә loәнъ zевәш, omә-
ләш. Mijanъ kolә jonmәdnъ asšьnmъ jajčigjasьnmәs.

Әtлаштитам mortәs, kodi uzalә fizičeskәj uz, suam ro-
vočәj-molotovojecәs, mortkәd, kodi oz uzav fizičeskәj uz
i oz zaңimajtčь fizkulturaән. Kueәм jon, čorьd jajčigjasьs
molotovoječlәn! Sijә najәs dugdьvtәg upraznajtә uzьn. Taz
fizičeskәj uz tәdčә jajčigjas jonmәm vььn.

No professionalnәj uzьn oz stav jajčigjasьs әtkoda uz-
avnъ, a sәmьn kodšurә. Tajә jajčigjasьs upraznajtčәnъ lunъš
lunә i jonmәnъ, a mukәd jajčigjasьs oz jonmьnъ. Sь vәsna,
medьm stav jajčigjasьs jonmisnъ, kolә zaңimajtčьnъ fizkul-
turaән. Fizkultura не sәmьn jonmәdә jajčigjas, no i jonmә-
dә stav organizmsә. Bura kotьrtәm fizičeskәj kultura se-
eәma-zә kolә, кыз i jurvezәrән šistematičeskәja velәdčigәn
uzalәm.

ŞOJӘM.

Medьm ovnъ da uzavnъ, mortьь loә šojnъ. Šojan ko-
lana mortьь, šojantәg mort oz vermь ovnъ. Vozьn tәdmә-
lam, mььš artmәma mijan šojannьm.

Мььш artmәma mijan šojan.

Mi šojam zev una šikas šojan. Una mi šojam **вьдмә-
га šojan**. Naп, rok, puktasjas, plodjas, votәsjas—tajә stavьs
вьдмәgjasьš loәм prәduktajas. Mi siz-zә šojam **zivotnәj šo-
jan**. Jaj, jәv, šlivočnәj vьj, gos, kolкjas—tajә stavьs pemәs-
jasьš loәм prәduktajas. Ta кьпзи, mi šojam i **miңeralnәj
šojan**: sov, izvestkaa sovjas i mukәd, a sizzә i va.

Tәdmәdam, kueәм veseestvojas emәš вьдмәgjasьš da
pemәsjasьš loәм prәduktajasьn.

1 опыt. Vešitam posnida torjәdlәmәn prәduktajas jaj
da kartupeļ, suam 50 gm. Vešitәm prәduktajassә koštam pa-
čьn. Mәd urok vььn vešitam koštәm prәduktajassә. Koštәm
vәгьп најә vešitәnъ jona eeazьk, sь vәsna mьj na pьekьš
košmis vaьs. Tajә petkәdlә, mьj šojan prәduktajasьn em va.

2 опыt. Boštam neьzьd tor koštәm prәduktasә (jaj,
kartupeļ). Krepitam sijәs sutuga pomә da šujam špirtovka
viә. Koštәm jaj da kartupeļ sotčәnъ, sek-zә најә somašәnъ.
Sek-zә somьs vočasәn sotčә i kolә neuna pәjim. Tajә pet-
kәdlә, mьj šojan prәduktajasьn em sotčьš—**organičeskәj**

veseestvojas i soč'etam mineralnoj veseestvojas, samn organičeskaj veseestvojas s jona unz'k, mineralnoj dorš's.

Tadmalam ani, kueam seeam organičeskaj veseestvojas s šojan präduktajas'n.

Kraxmal. Organičeskaj veseestvojas pävs's, kodjas em-š šojan-juan'n, unz'k's ovl'vlä kraxmal.

3 opyt. Va t'ra provirkaä s'v'vtam čerä kraxmal da gudralam. Vasä kraxmalnad sontam špirtovka vi v'ln puž'täz. Artmas kizer kraxmalnoj klešter. Provirka's kizer-torsä k'zädam i vojtäd'ystam setčä goz-mäd vojt jod rastvor: **jod's kraxmal läzädä.** A kištan-kä jodsä unz'k, kraxmal šädädä. Taz jodän požä täd'mavn' em avu kraxmal.

4 opyt. Vojtädam jodsä jez'dn'antor v'lä, puäm kartupel v'lä—artmä läz čut. Siznad, tajä präduktajas'n em kraxmal. Sijä eäkyda ovl'vlä v'dmäga präduktajas'n. Kraxmalän oz'r präduktajas—nañ, rok, kartupel.

Saxar. V'dmäga präduktajas'n unä's ovl'vlä siz-zä sa-xar. Saxar's-kä präduktaas una, sijä avu šäkyd täd'mäd'n k'r šert'is. Meduna saxar'd saxarnaj švekla'n, siz-zä sijä em jumov votäsjas'n, plodjas'n, gradj'er puktasjas'n. Saxar em i zivotnoj präduktajas'n, suam jäl'n.

Kraxmal da saxar torjädčän' äti päläs veseestvojasä i sušän' uglevodjasän.

Gosjas. Gosjas emä's i v'dmäg's i pemä's loäm präduktajas'n, s' väsna i torjädän' v'dmäga da zivotnoj gosjas.

V'dmäga gosjas—sijä podsolnusko v'j, savdi, kätuš v'j da mukäd. Pemäs gosjas—sijä šlivočnej v'j, porš gos, mä's gos da mukäd.

Gostä zev koknida požä täd'mäd'n.

5 opyt. Boštam k'š's's vesäläm podsolnusko käd's livä kätuš, puktam sijäs jez'd kavala v'lä, vevttam sijä-zä kavalanas da ličkam kueämkä čor'd torjän, suam but'kaän. Kavala v'ln kolän' gosa čutjas. Podsolnusko, kätuš, a siz-zä savdi da mukäd una v'dmäg käd'sjas'n em gos.

Šlivočnej v'j livä goster-kä ličkan kavala v'ln, to sen kolä seeäm-zä gos čut. Tazikän požä täd'mäd'n, em avu präduktjas'n gos, kän sijä una.

Belokjas. Zivotnoj da v'dmäga präduktajas'n siz-zä em belokjas. Tajä mijan' v'vti kolana šojan veseestvo.

V'dsän' täd'sa kuräg kolklän belok's—tajä zivotnoj belok. Belok em siz-zä jäl'n, jäl'n, g'sk'n, s'g'n. Tajä stav's zivotnoj präduktajas. No belokjas emä's i v'dmäga

præduktajasъn. Medъm tædmaşъnъ vьdmæga belokjasæn, væ-
çam tææm opъt.

6 opъt. Puktam vлud vьlæ çajnaј paң sovdi pьz, kiş-
tьstam ñeuna va da væçam tæsta. Gartьstam sijæs marļæa,
ļivæ gezæda kьæm şiteç ruzumæ, lezam sijæs va tьra çaskaæ
i kutam çunjasæn çavravнь.

Vaъs çaskaas loæ gudьr. Sijæ loæ sь væsna, mьj pьz-
şьs marļa pьrьs petæнь kraxmallæn zev posnidik torjasъs.
Kutam minut 10-15-æs çavravнь tæstasæ vatьra çaskaad, me-
dъm pьzşьs torjædnъ pæsti stav kraxmalsæ, sь væгьn kьskam
ruzumsæ tæsta kolasnas, paşkædam sijæs i vidlam mьj ko-
ļæma. Tæstasæ vaъn rozjalæm væгьn kolæma şivdalyş, ñuzja-
lyş veseestvo. Tajæ vьdmæga belok—klejkovina.

Siz, mijan şojanьn em uglevodjas, gosjas, belokjas,
va da miņeraļnæj sovjas. Tajæ stav veseestvojasъs kolæņ
mijanь şojæm-juæm vьlæ.

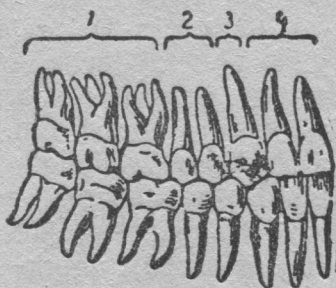
Şojan-juan puşæm.

Mijan şojan-juanьs una nog vezşæ vomьn, ruskuьn,
şuvjasъn. Şojan-juanьslyş vezşæmsæ suæņ **puşæmæn.** Tædma-
şam, kьz voçasæn vezşæ şojan-juanьs şojan-juan puan or-
ganjasъn.

Şojan-juansæ pinjasæn ñevzædæm. Vom pьkæşьn şo-
jan-juan medvozsæ posnædçæ pinjasæn. Pinjas mijan abu sta-
vьs ætkod (66 şerp.).

Voz pinjas—kurtçalan pinjas, mişojansæ najæn kurtçala-
m-orjædlam. Voz pinjas ætar-mæ-
dar vokas emæş joş pinjas (kьk-
jas). bьnзьk emæş **vuz pinjas** (mæd-
nogæn-kæ jurpinjas), kodjasæn mi
şojansæ ñakļalam.

Pinjas kagalæn mьtçьşæņ vo
tьrigæn. Kujim aræs kezlæ sьlæn vьd-
mæņ **20 jæv piņ.** Tajæ abu vekşa
pinjas, şizim aræs væгьn najæ æti
mæd væгьşs uşalæņ, da vezşæņ vek-
şa pinjasæn. Dasşizim aræs tьrig
kezlæ vьdmæ 28 vekşa piņ, a sь
væгьn unaъş vьdmьlæņ ñæsta ñol
piņ. Tajæ medvæгьn petьş vuz
pinjas, najæs suæņ **zuvь mudroşti.**

66 şerpas. Mortlæn pinja-
şьs: 1—vьzd vuzpinjas, 2—
içæt vuzpinjas, 3—kьkjas,
4—voş pinjas.

Къмын posnida mi ñaklalam ñojansə, съмын sijə koknida ñыльстçə i puşə. Съ вəсна kolə ñojantə vura ñaklavнь.

Pinjas vərşə dəzəritəm. Mijan zonvizalunь pinjas vərşə dəzəritəm kutə zev ыьд tədçanlun.

Ñojəm vərғын vomtə kolə pozjavнь sonьd vaən, medьm ñojan koləsjassə vesavнь, mədnogən na rijьn ovmədçasnь mikrovjas i ñojan koləsjasьs kutasнь sişmьнь.

Siz-zə kolə velədçьнь vesavнь pinjastə eətkaən da porosokən. Burəьk tajəs vəçнь asьvnas i rьtnas vodtəz. Vom pьekьn olьş mikrovjas pəvсьn eməş i seeəmjjas, kodjas eьkədəнь da kiştəнь pinjas, pinjasьd seki zev jona vişəнь. Vişan pinjastə kolə leçitнь. Zuglaşəm pinjasa mortlən ñojanjasьs oməla puşəнь, a sijə tədçə i zonvizalun vьlas.

Vom pьekəсьn ñojan-juanlən puşəm. Ñaklalam ñojan-juan kətəşə duļlən, kodi artmə duļ zelezayьn (67 şerp.) i torja

trubkajasəd — protokjasəd — munə vomə. Duļ zelezajasьs mijan kujim goz.

67 şerpas. Duļ zelezajas.

No duļ ñe səmьn kətədə ñojansə, no mьjtəmkə i puə sijəs. Ti kənkə kazavlid, mьj ñaņtə dьr ñakliligən sijə jumovmə. Tajəloə sь vəсна, mьj duļ otsəgən kraxmal, kodi əm ñaņьn, mьjtəmkə pərə saxarə.

Duļ—sijə ñojan puş

sək, kodi kraxmaləs pərtə saxarə. Siznad, ñojan-juan zavoditə vezşьнь vomьn-ñin.

Ñыlaləm. Ñaklalam da duļlən kətədəm ñojan vom pьekəssa da kьv jajçigjas zenmavlyvləmən tojьstçə gorsə da ñыльstçə. Ñыльstəm ñojantor veşkalə ñojan ñыльstan gorsə, kodi trubkakod, i munə lolalan gorssajti. Ñojan ñыlalan gors kuçikas eməş jajçigjas, najə zenmavlyvləmən i tojlyaləнь ñojansə ruskuə (68 şerp.).

Ñojan-juanlən ruskuьn puşəm. Morəs rusku kostsa kuçik ulьn, kьnəm pьekəs sujga vьlyslador jukənas kujlə rusku. Ruskulən kuçikьs artməma jajçigjasьs, da pьekəssa-ñыs ezşəma niłəga ovoloçkaən. Sen em zev una posnidiк zele-

zajas, kodjasъn artmә **rusku-sa sәk**. Tajә şojan puan sәk, tajә sәk otsәgәn eeaņik puşәnъ i belokjas.

Unaән mәvralәnъ, mј şojan-juanъs jonъkasa puşә ruskuъn, tajә avu veşkd. Şojan-juanlән sostavnәj veseestvojasъs ruskuъn puşә sәmъn belok da i sija eeaņik. Şojanъslән puşәmъs jonъkasa munә şuvjasъn. Şuvjasә şojanъs tojъstçә rusku jajçigjas zәndammъvlәmән.

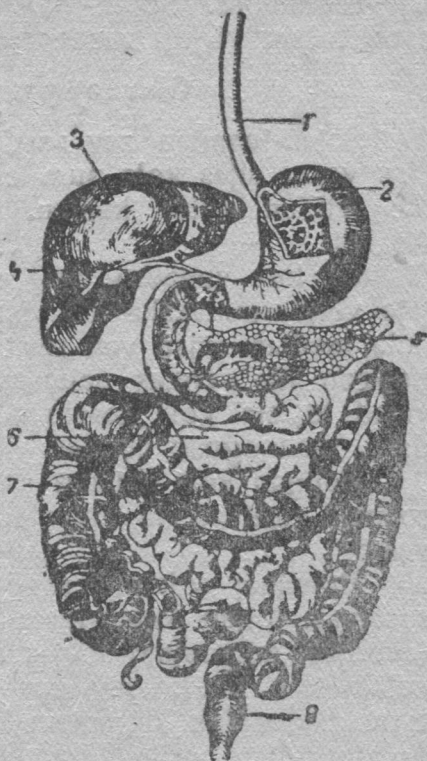
Şuvjasъn şojan-juanlән puşәm. Ruskuşan zavoditçә **kuz vәsņid şuv**. Vәsņi şuv vozza jukәnas petә **rusku-uvsa sәk**, kodi artmә **rusku-uvsa zelezәnъ**, siz-zә setçә petә **sәp**, kodi artmә **mus-kъn**; mus—tajә ьzъd zeleza, kodi kujjә veşkd vьlsador rusku jukәnas, morәs-rusku kostsa kuçik ulъn. Vәsņi şuv ñilәga kuçikъn emәş zev una posņidik zelezajas, kodjasъn artmә i kьş şuvjә petә **şuv sәk**. Vәsņid şuvjъn rusku-uvsa da şuvsa sәkjas, a siz-zә sәp dejstvujtәmъs zikәz puşәnъ şojan-juanъs stav veseestvojasъs: belokjas, gosjas, uglevodjas.

Puşәm vәrъn belokjas, gosjas da uglevodjas pәrәnъsylan veseestvojasә. Tajә veseestvojasъs vәsņi şuvjъn **jiz-tъşәnъ** virә da razalәnъ stav tusa paştala.

Puşәtәm torjasъs vәsņi şuvjъş tojlavşәnъ **kъz şuvjә**. Sen jiztъşә va, i stav puşәtәm şojan kolasjasъs voçasәn pьr topalәnъ. Seşsa veşkd şuv pьr najә sьvьtşәnъ ortsә.

Şojan-juan veseestvojaslән vezşәm.

Şojan-juan veseestvojas, kodjas vәsņid şuvjъn jiztъşәnъ virә, razalәnъ tusa paştala. Naş seşsa artmә mijan vir-

68 şerpas. Mortlән şojan puan organjas: 1—şojan ñylalan gors, 2—rusku, 3—mus, 4—sәp gad, 5—rusku-uvsa zeleza, 6—vәsņid şuv, 7—kъz şuv, 8—veşkd şuv.

jaj veseestvoľs. Šojan-juan veseestvoľas medvəgьn pərt-
čənъ mijan virjaj veseestvoľasə—sijə sušə vezšəman.

Glavnəj praviləjas šojigən.

Šojan-juəmlən zev ьзд tədčənlunьs mijan zənvizalunьs i sь vəsna sijəs kolə bura organizujtnь. Šojnь kolə əti ka-
də, sutkiьn pəľš kьmьn. Łoknogən šojəm oməltə zənvizalun.

Oz kov vunədнь, mьj šojan-juankəd əteə mijan vir-
jajə vermasнь veškavнь višəm čuztьš mikrovdjas. Sь vəsna kolə, medьm šojan vəli səstəma ləšədəma i abu najtčədəma. Šojigən sijə vermas najtčьnь kijasьš, sь vəsna šojəm voz-
vьlad kijastə kolə mьškьnь. Šojnь i junь kolə torja pəsud-
dəš, mədnognad verman višmьnь zaraznəj višəman.

Šojigən kolə šojansə bura pəklavнь, əd oməla pəklələm
šojanьd ruskuad da šuvjad dьgьk pušə i oməlazьk pərtčə—
vezšə.

Pravilnəj šojəmnь ьзд tədčənlun kutə šojan-juanlən
sostavьs. Mijan šojəm-juəmnь kolənь belokjas, gosjas, ug-
levodjas, miņeralnəj sovjas da va. Torja ьзд tədčənlunьs
belokjaslən. Pozə zev una šojnь-junь, no šojanas-kə abu
tьrmьmən belok, organizm kutas stradajtnь, əd belokjasьs
kolənь mijan virjaj tečəm vьlə, i ninəman najəs oz poz
vezнь. Tijan arьda čəladь kolə sutkiən 80 g. belok.

No tajə indəm veseestvoľas kьzi mijanьs kolənь siz-zə
torja asьs pələs veseestvoľas—**vitaminjas**. Mort-kə tьrmь-
mən šojə belokjas, sovjas, uglevodjas, a siz-zə miņeralnəj
sovjas i va, no šijə šojanjəšn abu-kə vitaminjas, to sьlən
loənь raznəj višəmjə, suam cьnga, raxit d.m. Tajə višəmj-
jəšьs medbur lečitčəman loə seeəm prəduktjas šojəm,
kən una vitamin. Šuam, raxitən višьš čəladь vračjas šetənь
junь čeri vьj, kьtəni una vitaminьs. Una vitaminьs gradjər
švezəj puktəjəšn, švezəj plodjəšn, uljəln, šlivočnəj vьjьn.
Mijan šojan-juanjəšn med eškə vəlinь vitaminjəšd.

Bura šojəm kotьrtigən kolə tədнь, mьj šojnь kolə uz
šerti. Kьmьn ьзд uz mort vəčə, sьmnь una sijə virjajəš
vižə veseestvoľasьs i sьmnь unьk šojan-juan kovmas sijə
voəəmjəšə vьlmədньs. Siznad, jona uzaligən, mijanьs kolə
unьk šojan-juan. Sь vəsna šəkьd da vrednəj proizvod-
stvoľjəšn rovočəjjəšьs mijan šetčə sodtəd šojan.

Mijan stranaьn, kən vuzšənьs vezšə stav ovməšьs i
olasnogьs, vьlnogən kotьrtčə i šojəm. Gortьn šojəmnьs mi

joņzēka i joņzēka vuzam ētuvja šojām. Promslenņej kar-
 jasyņ mijan straitēma grys nanzavodjas, zev grys fabrika-
 kuhņajas, kodjas lezēņņ nān da ēvādjas ētuvja stolovējjasļ.
 Mijan skolajasyņ voēs-voē paškalēņņ ovjazatēļņej pēs asja
 šojanjas. Pēsti stav mijan fabrikajas, zavodjas verdyņ voš-
 talēma rovočej stolovējjas—„šojan cexjas“. Mijan sovkoz-
 jasyņ, kolhozjasyņ vuzēņņ ētuvja šojām. ētuvja šojām
 mijan kotyrtēma jēsē millionjasēņ. Sēmņ mijan, socialis-
 tičeskēj stranaņņ, taz tēzdyšēņņ uzalēsjas šojām jēsļ, sē vēs-
 na mijan siz i paškalēma ētuvja šojām. Mijanļ sijēs kolē
 joņmēdņņ i vurmēdņņ da paškēdņņ.

Lolalēm.

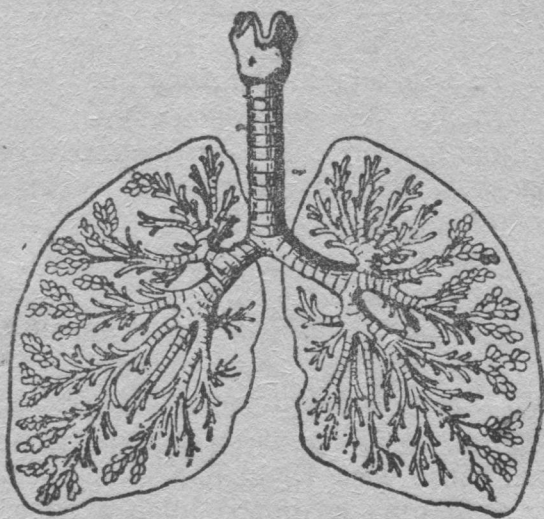
Šojan-juan kņzi mortļ ovņēsē kolē sēnēd. Šojantēg
 mort vermas ovņņ ņekymņņ vezon, vatēg ņekymņņ lun, a
 sēnēdteg sijē oz vermļ ovņņ i ņekymņņ minut.

Sutkiēņ mi as pkekē lolēstam 10.000 litrys unzēk sē-
 nēd. Tajē sēnēdsēs mijan tēsasyņ mi voštam mijan olēmļ
 kolana kislorod.

Kuēam tujēd sēnēd prys tēsasē.

Mi lolēstam sēnēdsē prys prys līvē vom prys. Nrys da
 vom pkekēs lolēstan sēnēd veškālē gortāņ (69 šerpas).
 Gortāņ—tajē lolā-
 lan gorslēņ zavo-
 dītčanēs. Sijē art-
 mēma gēčjasēs.

Gortāņšāņ, sē-
 nēdsēs prys lolalan
 gorsē, kodi siz-zē
 artmēma gēčjasēs.
 Lovgorsēs jukšē
 kēs gēč truvkajas
 vylē — bronhajas-
 vylē. Tēsasyņbronh-
 jas vozavlēņņ i vo-
 zalēņņ prys posņdy-
 zēk vozjas vylē,
 kodjas medvērņņ
 romašēņņ tē-voļ-
 jasēņ. Tē-voļjasē i

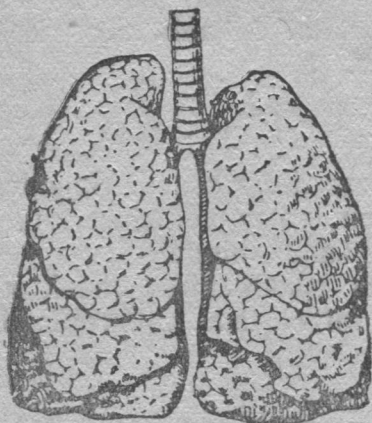

69 šerpas. Golgan, lolalan gors i bronhajas,
 kodjas vozavlēņņ tēsasyņ.

ррә мижан лолыстәм сьнәдыс. Зев уна тажә волжасьс, код-
жаслән штенкажасас емәш зев вәснәдик вирсәнжас, меджонасә
і артмәма мижан тьжасьс (70 шерпас).

Кьз артмә лолыстәм да вәр лолыстәм.

Вьдсән, дерт, казавлис, кьз лолыстигән кьртә морәс і
летчә вәр ортсылаң лолыстигән. Лолалигән морәс куд рькәслән
овжомьс vezлашә. Тажә роцә ад-
зынь seeәм орыт вьльн.

70 шерпас. Мортлән тьжасьс.

і пажә чинәнь. Но став сьнәдыс тьжасьс некор оз пет. Кәт
пәста рьдьшан вәрсә лолыст, есаңик сьнәдыд рьр тьжасад
колә.

Кьз-зә тажә лолаләмьс артмә?

Medvoz-kә зендаммьвләнә лолалан јажҗигјас, кодјас
меджонасә емәш ордлјјас костьн. Тажә јажҗигјас зендамми-
гән ордлјјасьс кьраләнә, морәс куд сек паşкалә. Такәд
еәе паşкаләнь тьјас, кьтчә рьрә сьнәд. Таз ми **лолыстәм**.

Кор лолалан јажҗигјасьс лјчаләнә, морәс куд топалә, і
лјчкә сь рьеса тьјас вьлә. Тьјас та вәсна топаләнә і на рье-
кьш сьнәдыс петә. Таз артмә **вәр лолыстәм**.

Лолалигән еәе узалә diafragma. Вьд лолыстигән сижә лет-
сә, а вәр лолыстигән кьртә (71 шерпас).

Вьд лолыстәм вәгьн минә вәр лолыстәм. Спокој дьрји
вьд морт вәчә 15 кьмын лолалан вәрәм минутә. Узалигән,
торја-ңин јона узалигән, лолаләм әдзә, лолыстәм і вәр лолы-
стәм лоә рьдьшаньк. Тажәс роцә видльнь асвьлад таеәм
орьтән.

2 опыт. Ыддә, кымыныш лолыстат ти әтик минутә. Та вәгън минут кык-кужим кижаснад зәв жона әвтсә, вәгънас сиз-зә ыддә кымыныш лолыстат әти минутә. Вәләмкә, жона узалигән лолыстәмьд да вәр лолыстәмьд овлә екыдыкка да рьдыһанышык. Тажә сь вәсна, мьж узалигән унык колә кислородьс и унык артмә да петә углекисләј газьс.

Кыз тыжанын сынадьс лолыгас везсә.

Ми лолытам миян гәгәрса сынадән. Ти тәдәд, мьж тажә сынадас әти витәд жуканыс кислород и $\frac{4}{5}$ азот, и мьж тажә сынадас ем зев еанык углекисләј газ. Таем миянән лолыстат сынадьс. Миянән вәр лолыстат сынадьн составьс һеуна мәд. Тажәс рожа адзынь таем опытжас вьһн.

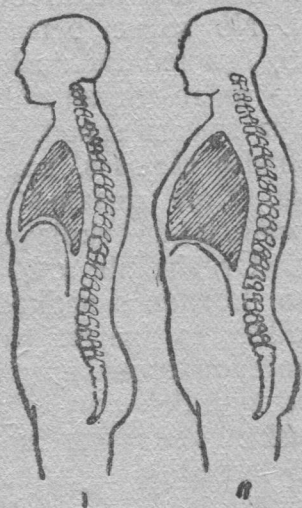
1 опыт. Југьд известкаа ва тьра стәканә шыкәлә трубка һивә изас рыр пәлтә вәр лолыстат сынад. Недьр кад мьшти стәканын известкаа ваьс лә гудьрән. Тажә петкәдлә, мьж вәр лолыстат сынадьн уна углекисләј газ.

Пасьма, мьж вәрлолыстат сынадьн углекисләј газьс 100 пәв дорьс унык, лолыстат сынад дорьс. Сиз-зә вәр лолыстат сынадьн, лолыстат сынад шerti, еазык кислородьс. А азотьс лолыстат сынадьн пәшти сьмьнда-зә, мьжтәм и вәрлолыстат сынадьн. Сизнад, тыжанын воштә кислород, а лезсә углекисләј газ.

2 опыт. Воштнь кәзыд, кос шыкәлә, вәжәднь сижәс вом дорә да лолыпнь сь вьлә. Шыкәлә вьлә пуқсань зев пошныдик ва воштжас, шыкәләьс „пәшалә“. Тажә петкәдлә, мьж вәр лолыстат сынадьн уна ва руьс. Сизнад углекисләј газ кьнзи тыжанын петә ва (ва руән).

Но кьтсә вошә тыжанын лолыстат кислородьс, да кьс на рыкәлә лә сетьс петан углекисләј газьс?

Миянән лолыстат сынадьс тьртә ть-вољжас, палән шынкажас тьрьс пошныдик вирсәнжас, кьтжасти ветлә вир. Ть-вољжанын кислородьсә вир воштә да разәдә туса пәштала. Вир шета

71 шырас. Морәс куд рыкәс: 1—вәр лолыстигән 2—лолыстигән. Тьдалә, мьж лолыстигән диафрагма летсә.

kislorodsə una pələs organjasl̩ i as p̩ekas nal̩s voštə uglekisl̩j gazsə, kodi artmə tajə organjas uzaligən. Taz, mijan stav tusa organjas voštənl̩ kislorod i šetənl̩ ug-
lekisl̩j gaz.

Səstəm s̩nəd vəsna vermašəm.

S̩nədlən mijanl̩ təđčanlun̩s zev ызд. Бьдлun mi mijan gəgərsa s̩nədl̩s voštəm 600 litr gəgər kislorod i pəšt̩ s̩-
m̩nda-zə lezam uglekisl̩j gaz. Ta vəsna vezšə mijangəgər-
sa s̩nədlən sostav̩s. I tajəs mi as v̩l̩n tədam. Kor d̩r
lol̩vlə ovn̩ z̩rj̩n, kən una jəz, kən abu vent̩lacija, seni
loə đelə lolavn̩, zavoditə jur višn̩, i on kut verm̩nl̩ uzav-
nl̩. Nə səml̩n petan sijə z̩r̩s i ol̩stan səstəm s̩nəd v̩-
l̩n, k̩z ted ləš̩dz̩k-n̩n loə. Tat̩s t̩dalə, kueəm vred
vajə mijan organizml̩ e̩kəm s̩nəd i kueəm vura đejst-
vujtə səstəm s̩nəd. S̩ vəsna i kolə dugd̩vl̩təg v̩lmədnl̩
s̩nədsə z̩rjas̩s, kən mi olam, da kerkajasas, kən mi uza-
lam. Kolə unz̩k̩s vošt̩vl̩nl̩ əsinjas da fortoc̩kajas k̩z
gort̩n, siz-zə i skola̩n. Kolə jonz̩ka ovn̩ səstəm s̩nəd v̩l̩n.

Organizml̩ vred vajə i busa s̩nəd. Bus levalə s̩nə-
d̩n. Lolalan s̩nədkəd eə sijə veškələ t̩jasə, jogəštə da
razdrazajtə najəs. Kueəm-šurə proizvodstvo̩n artmə nəsta
proizvodstvosa bus: izsom, cement, metall, tabak d. m. ši-
kas bus. Još dor̩sa busčirjas lol̩stigad dojdalənl̩ t̩jastə.
Buskəd vermašəm mog̩s fabrikjas da zavodjas v̩l̩n uza-
lan mestajasə suvtədalənl̩ p̩lesosjas, ləšədənl̩ praviln̩j ven-
tilacija.

Bus p̩ek̩n p̩r eməš mill̩ion mikrovjas i na pəvs̩n
mijan medopasn̩j vrag̩s—tuberkuozlən (çaxotkalən) mik-
rovjas̩s. Busa s̩nədən lolaligən tuberkuozlən mikrovjas̩s
veškələnl̩ t̩jasə. Tazi asl̩s t̩dl̩təg mort zarazit̩çə əpasn̩j
višəmən—tuberkuozən. Tuberkuozkəd vermašəm mog̩s mi-
janl̩ medvoz kolə vermašnl̩ buskəd. Tuberkuoz l̩čitəm
v̩lə mijan voštaləma narəšn̩j učrezđeñn̩jas: tuberkuozn̩j
dispanšerjas, tuberkuozn̩j **sanatorijajas**. Revolucijaəz ta-
eəm učrezđeñn̩jas̩s uzal̩s jəzl̩ ez vəvn̩—taeəm učrez-
đeñn̩jassə ləšəd̩s səvet vlaš̩t.

S̩nəd, kodən mi lolalam, p̩rə mijanl̩ t̩jasə p̩r livə
vom p̩r. Vələmkə, kor s̩nədl̩s p̩rə p̩r p̩r, sijə vurz̩ka
vesašə bus̩s i mikrovjas̩s. S̩nədsə bus̩s, š̩vdə gənjasas
i niłegas, kodjas eməš mijan n̩r̩n, i t̩jasə veškələ s̩s-

təmzək sənəd. Та кызи, пыр пыр мунәмән, lolalan кәзд снәдәс бурзька соналә, а сижә визә мижанлҗ lolalan organjassә vrednәј кәзаләмьҗ. Колә веләдҗынь пыр пыр lolavнь.

Sәstәм sнәд vәsna vermaҗәmkәd әtәә, kolә nuәdnь vermaҗәm kuritҗәmkәd. Kuritҗәm—sijә aҗtә otravlajtәm: tabak eьньп em җorьd jad—nikotin. Nikotin voҗasәn otravlajtә organizmtә. Torja-ңin vrednәј kuritҗәmьd җәladь da podrostokjasь. Kuritҗыҗjas vajәнь vred i asgәgәrsabьsь, tabak eьnnas najә eьkәdәнь, otravlajtәнь sнәдsә.

Sәstәм sнәд vәsna vermaҗәm em ызд mog oveestvennәј vlagoustrojstvo nuәdәmьп, torja-ңin gьrьҗ karjasьп da promьslennәј centrjasьп, kәп sнәдәs unabьҗ najtҗәma vuzәп, eьпәп da s. v. Buskәd vermaҗәm mogьҗ sen kadьҗ kadә nuәdҗә plәseadjas, uliҗajas kiҗkalәm. Sen paҗkьda nuәdҗә „zelonәј stroitelstvo“,—lәҗәdavҗәнь vьl parkjas, skverjas, vulvarjas, paҗkәdҗә puktәm vьdmәgjas uvsa plәsead. Turunviz vьdmәgjas jugьdьп vostәнь sнәдәs uglekislәј gaz i lezәнь kislorod i sijәп burmәdәнь eьkҗәm sнәдsә. Mijanь kolә vizнь puktәm vьdmәgjassә da puktavнь vьlәs. Ne iҗәt otsәg tajә ызнь vermasнь җәtnь velәdҗыҗjas. Sәstәм sнәд vәsna vermaҗәm—mijan әtuvja mog.

Bojevәј otravlajueәј veseestvojasьҗ vidҗыҗәm.

Vojnajasьп, kodjasәs nuәdәнь kapitalistjas, najә kutisнь nәsta әti sredstvoәп jәzsә vijavнь—vьrәdnь bojevәј otravlajueәј veseestvojasәп.

Medvoz kutisнь primәnajtнь xlor. Tajә kolk-turunviz rәma җәkьd gaz. Sijә munә mu verdti i pьrә okopjasә. Xlor—pәdtьҗ gaz. Lolaligәп sijә deјstvujtә tьjas vьlә, una xlorәп lolalәмьҗ kulan.

Taьҗ-na jona deјstvujtьҗ bojevәј otravlajueәј veseestvoәп loә iprit. Tajә vьҗsәma kizertor, kodi zev koknida paktalә sнәдәп. Ipritльҗ rusә lolaligәп razrusajtҗәнь tьjasьd. Kuҗik vьlә veҗkaligәп sijә jona sotә da kuҗikәd loәнь sotәmҗid gadjas (narьvjas). Siznad, iprit—pәdtьҗ da kuҗik sotьҗ veseestvo. Ipritәп otravitҗәm unabьҗ vajәdә kulәmәz. Em una i mukәd otravlajueәј veseestvojas. Pozә vidҗыҗisнь, mьҗ loә-kә vojna, bojevәј otravlajueәј veseestvojas kutasнь primәnajtнь—lezнь ңә sәmьп front vьльп, no i tьльп. Sь vәsna mijanь kolә tәdnь, kьz vidҗыҗisнь bojevәј otravlajueәј veseestvojasьҗ.

Bojevėj otravļajueėj veseestvojasēs medbura pozē vid-
 cēsņь **protivogazēn**. Tajē rezinēvėj maska, kodi torьda
 paštavšē jur vьlē. Rezina trubkaēn siļē ātlaasē metalliķeskāj
 kārēvkkakēd, kьtēni emāš jadsē voštēs-vesalēs veseestvo-
 jas, suam, aslēs pālēs nogēn lāšēdēm som. Tajē vesalēm
 sьnēdnas protivogaznad jēzēs i lolalēņь.

Ta kьnzi, seeēm bojevėj otravļajuseej gazjasēs (kodjas
 dejstvujtēņь sizi-zē i kuķik vьlē) vidčišēm mogēs, em naroš-
 nē rezinaalēm paškēm, kām i kerēs, kodjas pyr tajē vese-
 stvojasēs oz vermēņь jizņь.

Mijanļ kolē veļēdčēņь vēdičēņь protivogazēn da za-
 citņej paškēmēn.

Virvetlēm.

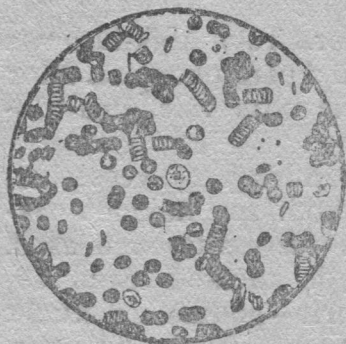
Mijanļ kovmьlis-ņin tēdmašļēņь sьkēd, kueēm kolan-
 lunēs mijan tēlēņ virvirlēn. Mijan tēlēņ vir razēdē šojan-
 juan veseestvojas, kislorod i vēr petkēdē tēlēš setēn art-
 mēm una pālēs vredņej da kovtēm veseestvojas: uglekislēj
 gaz d.m. Tēdmēdam ēni, mьj siļē loē virēs i kьz siļē vet-
 lēdlē mijan tēlēņ.

Vir.

Kor mijan dojmēvlē tēlē, dojšēs ruztē vir. Tajē suk
 gērd kizertor. Murtsa vojtьstēm vir vojt-kē vidlan mikro-
 skop pyr, to pozē adzēņь, mьj siļē loē mijan virēs. Virēņ
 emāš gērd i jēzēd virtorjas
 (72 šerp.).

Gērd virtorjasēs viras zev una.
 Nalēn formaēs ičētik gēgьļkod. Zev
 una gērd virtorjassēd i rēmēs vir-
 ēdlēn gērd. Gērd virtorjas razēdēņь
 mijan virjajņ kislorod.

Jēzēd virtorjasēs mijan virēņ
 jona eeazьk. Najē gьrēsзьkēš gērd-
 jassēs i nalēn avu ētipēlēs formaēs.
 Otrostokjas lezalēmēn, najē ver-
 mēņь munņь razņej stērēnajasē.
 Jēzēd virtorjasēs—mijanļēs virjaj
 mikrovjasēs vizēsjas. Najē vermēņь
 kvačitņь i vьrēdņь mijan virjajē
 veškalēm mikrovjasēs.

72 šerpas. Mort vir mik-
 roskop pyr. Tьdalē una
 gērd i ķekьmьņ jēzēd vir-
 torjas.

Virьn eməs veseestvojas, kodjas otsəgən virьs jodmə. Bьdsən, dert, adzьvlinnьd, kьz jodmə dojьs petan vir. Jodmigən virьs petəнь zev posnidiк sijas, kodjas tupkəнь dojsə, ta vəsna virьs petə eeazьk. Una virpetəm vəsna verman kuvnь.

Vir kizertorьn əm sojan-juan veseestvojas, kodjas jizьtsəнь virə sьvjasьs, a siz zə seeəm veseestvojas, kodjas artməнь mijan virjajьn una pələs organ uzaləməs (ugləkisləj gaz d. m.).

Кьз mijan virjajьn vetlədlə vir.

Mijan virjajьn vir pьr vetlə. Ta jьlsь tədlisnь zev vaz kadsa uçonəjjas, no najə ez bura tədlnь, kьz sijə tələs vətlə. Medvoz tajəs tədmədis anglijskəj uçonəj Viljam Garvej 1628 vobьn. Tajə vəli zev ьzьd nauçonəj otkrьtija. 1928 vobьn stavmuvьvsa uçonəjjas prazdnuitisnь Garvejən virvetləm tədmədəmlь kujimso və tьrəm.

Medglavnəj vir dvigatelnas (tojlabьsnas) mijan virjajьn loə **şələm** (73 şerp.) Sijə morəs kud pьkьp, tьjas kostьn, sьjgalador vokьn.

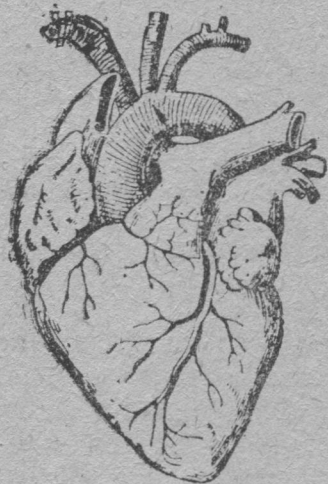
Şələm artməma jajcigjasьs. Sijə kuztanog vezəsən jukşə kьk pelə: veşkьdvьv i sьjgavьv, kodjas oz ətlaaşnь. Şələmlən bьd vok kьk sudta: vьls sudtaьs—**predşerdijə**, ulьs sudtaьs—**zeludoçek**. Bьd predşerdijə da zeludoçek kost em roz, kodı vermə tupkьşnь lapədən.

Kьknan predşerdijəas pьrəнь virsənjas, kodjas kuzta vir loktə şələmə, —tajə **venajas**. Kьknan zeludoçekjasşan munəнь vir sənjas, kodjas kuzta vir petə şələməs—tajə **arterijajas**.

Vizədlam—tujdədam kьz virьs vetlə mijan virjajьn (74 şerp.).

Tьjasьs venajas kuzta kislorodən ozьr vir loktə sьjga predşerdijəə, sijə aləj gərd rəma. Sьjga predşerdijə jajcigjas zəndammaligən vir liçkəmnas voşşə lapəd i sьjga predşerdijəşs virьs petə sьjga zeludoçekə. Kor zəndammavləнь jajcigjasьs sьjga zeludoçeklən, lapədьs, tupkьşə, i virьs

73 şerpas. Mortlən şələm. vьnən sьvьtçə ьzьd arterijəə—**aortaə**.

Aorta vozalə pyr posnidzək i posnidzək arterijajas vь-lə, kodjas kužta virьs munə stav telə organjasə. Medvəryn posnidik arterijajas vozavlə-nь zev posnidik trubočka-jas vьlə—**kapillarjas vьlə**, kodjas eməş mijan stav vir-jajьn. Tajə kapillarjasas vir-ьs **šetə** mijan virjajь **kislo-rod** da pətaslunjas i **voštə uglekisləj gaz** i virjajьn artməm mukəd kovtəm da vrednəj veseestvojas. I seni-zə vezšə virьslən rəməs: aləj gərdьš sijə loə šədoz gərdən.

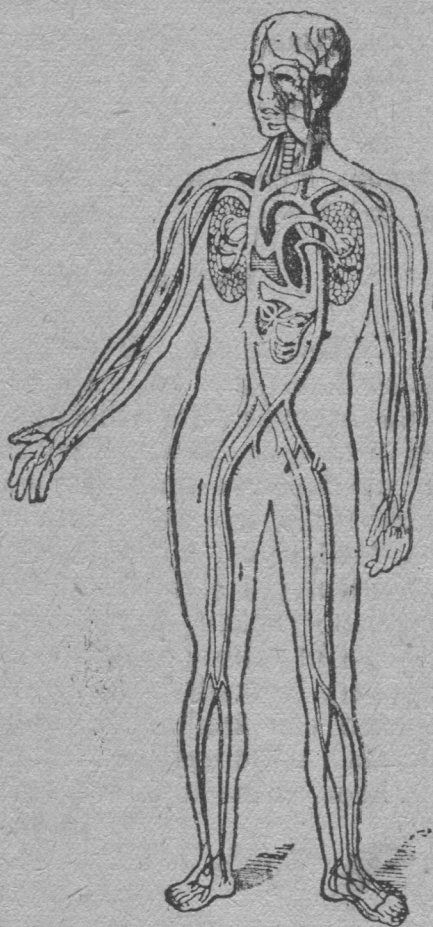
Kapillarjas sešša vər zavoditənь ətlaašnь i artmədənь venajas. Posnidik ve-najas vočasən ətlaašalənь i artmədənь pyr gьrьšzək i gьrьšzək venajas. Venajas kužta uglekisləj gazən ozьr vir voə veškəd predšerdijəə.

Veškəd predšerdijə jaj-čigjas zəndammaligən voššə lapəd, i virьs petə veškəd zeludočekə, kor zəndammav-lənь veškəd zeludočeklən jajčigjasьs, lapəd tupkьššə, i vir arterijajas kuža mədəd-šə tьjasə.

Tьjasьn, kьz mi tədəm-nin, **vir šetə uglekisləj gaz i voštə kislorod**. Šədoz gərdьš sijə vьlьš loə aləj gərdən.

Tьjasьš vir venajas kužta vьlьš loktə šələm sujgalador zьnjə. setьšan arterijajas kuža vьlьš razalə virjaj pəštala. Taz, kьtčəz uzalas šələm, dugdьvlytəg teləti vetlədlə vir.

Šələm dugdьvlytəg uzalə mijan oləm çəz. No en məv-palə, mьj šələm uzalə sojtčьvtəg. Oz, šələm jajčigjas zəndammavləm kad vəryn ovlə ličavləm—sojtčan kad. Mijan

74 şəpas. Mortlən virvetlan organ-jas: şələm i virsənjjas. Strelkajas-ьs petkədlənь, kodarə munə vir arterijajasti (şələmsən), venajasti (şələmə).

şələm üzən pır vezlaşə uzaləm sojtçəm kəd. Vot sь vəsna mijan şələm i uzalə dugdövlətəg oləm çəz.

Kolə şələmtə viznə.

Mi tədəm, kьz uzaləm vlijajtə tьjas vьlə: uz dьrji mi əkьdзьka da pьdəzьk lolalam. Siz-zə uzaligən i şələmьd unzьkьş topavlə-paşkavlə i mijan virjajьn virьs ədjəzьk vetlədlə. Tajə pozə adzьnь so kueəm oьrtjas vьlьn.

1 oьrt. Lьdдə, kьmьnьş topavlə-paşkavlə şələm spokojnəja oligən. Sьrьş jəzlən spokojnəja oligən şələmьs topavlə-paşkavlə minutnas 75-ьş kьmьn. Çeləđ da podrostokjaslən neuna unzьkьş.

2 oьrt. Minut kьk-kujim çəz vəçə kьmьnkə şəkьdзьk fiзičeskəj uprazneņņəjas. Ta vəgьn siz-zə lьdдə, kьmьn topavləm-paşkavləm şələmьdlən minutnad.

Abu şəkьd tədnь, mьj şələmlən üzьs, kor mi uzalam, sodə; siznad—jona uzaligən i virьs mijan virjajьn vetlə ədjənzьk. Tajə i gəgərvoana, jona uzaligən virjajьlь unzьk i kolə pətəstorjas i kislorodьs, i sen unzьk artmə vьdşama vrednəj veseestvoьs. A tajə veseestvojasьs virən vajşənь i nuşənь.

Kolə viznə mijanlьş şələm. Oz poz sijəs tьrtnь şəkьd vermьtəm uzən. Oz poz sijəs siz-zə muztədnь seeəm şəkьd vorsantorjasən, kьz futbol i s. v. Setьş şələm muzə i kişşə kadьş vojdər. Vrednəja dejstvujtənь şələm vьlə siz-zə seeəm veseestvojas, kьz alkohol, nikoтin, suk eaj, kofe. Çeləđjaslь da podrostokjaslь tajə veseestvojasьd torja-ņin vrednəjəş i naьş çeləđlь kolə ətkazitçьnь.

Kьz vesaşşənь mijan virjajьş seni artmьş kovtəm da vrednəj veseestvojas.

Mijan virjajьn dugdövlətəg artmənь una pələs kovtəm da vrednəj veseestvojas: uglekisləj gaz da mukəd. Tajə veseestvojasьs jiztьşənь virə, a seşşə petkəđçənь virjajьş. Tajə veseestvojasьs mijanlьş teləsə vesalənь vьdeļajtan organjas: vərkjəş, kuçik, a siz-zə tьjas, kodjas vesalənь uglekisləj gaz da va ru.

Tьjas vesaşan uzən mi tədsaəş-ņin. Tədmaşam mi vərkjəş da kuçik vesaşan uzən.

Værkjäs da naløn uz.

Værkjäsßs mijan kük, najə şursa ətar mədar vokbñş kos jukənas (75 şerpas).

Virşənjäs kuza vèrkjäsə loktə vir, kýtəni una pələs kovtəm da vrednəj veseestvojas. Vèrkjäsñ virş vesavşə i tajə veseestvojasşßs artmə **kuz**. Vèrkjäsßs petə-nin vesavşəm vir. Vèrkjäsñ artməm kuz torja trubkajas kuza—**moçetocnikjas** kuza letçə **kuz-gaddə**, kýtşs seşşə kadşs-kadə petə ortsə.

Kuz artməma vaşş, kýtəni şləma una pələs veseestvojas: moçevina, sov da mukəd veseestvojas.

Kuçik.

Kuçik—sijə mijan virjajlən ezşs, sijə vizə mijanlş virjajnyməş dojmə-mşş; no sijə takəd ətəə vèdelajtan organ: kuçik pyr petə **ñləm**.

Ñləmşs artmə zev posnidik **ñləm**—**nerədjäsñ**, kodjas eməş kuçikñ. Ñləm—artməma vaşş, kýtəni şləmaəş

75 şerpas. Kagalən kuz organjas: vèrkjäs, kşşñ petəñ moçetocnikjas, kodjas pyrəñ kuz gaddə.

sijə-zə veseestvojasşßs, kşz i kuzñ, no səmyñ eeazyk.

Ñləm mijan petə dugdşvlytəg, no una petə sek, kor mijanlş zar. Zar mijanlş ovlyvlə livə ortsşsa sonşdşş, suam sonşdşş, raçşş, livə pyrəkəssa sonşdşş, kor mijan virjaj sonalə jona uzaligən.

Medşm tədmədñ, kueəm tədçanlunş ñləmlən, poçə vəçñ seeəm opyt.

Opyt. Kətədñ kitə şpirtən, da əvññ sijən şynədyñ. Kylan, kşz şpirt koşmigən kişd kəzalə. Taz-zə kəzalə ñləm koşmigən virjaj.

Əni loə gəgərvoana, kueəm tədçanlunş jona ñləm petəmlən seki, kor mijanlş pəş. Ñləm koşmigən mijan virjaj kəzalə i sijən vizə kovtəma vrednəj sonaləmyş.

Kuçik vərşə dəzəritəm.

Kuçik vərşə dəzəritəm mijanlş kolana zoñvizalun vizəm vəşna.

Buskəd da najtkəd ətəə kuçik vylə veşkaləñ mikrov-jas da mukəd posnidik lovja veseestvojas, kodjas romşş

ovlavlənlə kuçik vişəmjas. Tijanlə tədsa-ñin kuçik vişəm—çesotka jəylə, kodi loə zev içətik kləse poməş—çesotoçnəj zudeñ (ludzədan gag) poməş. Eməş una i mukəd kuçik vişəmjas. Medəm vidçəşnə sija vişəmjasəş, kolə kuçiktə səs-təma viznə. Torja-ñin eəkəda kolə kitə məşkənlə, najə jop-zəka nəjtçənlə. Kadəş-kadə, suam vəd vezonənlə, kolə pəvşənlə.

Əpasnəjəş kuçik dojdəmjas. Mukəd dəryəş içətik dojr pər virjajə veşkalənlə vişədəş mikrovjas. Ta vəsna kolə vidçəşnə vədşama dojjasəş. A kuçikəd-kə dojmas, to loəm dojsə kolə məşkavnə səs-təm vaən, soñnə jodən da kərtavnə marlaən libə səs-təm ruzumən. Jodnas loə vijəmə dojə veşkaləm mikrovjas, a səs-təm kərtədəş dojsə vizas nəjtçəməş. Kolə tədnə, məj doj nəjtçəməş vermasnə lonə zev oməltorjas.

VEMLƏN ŞİŞTEMA.

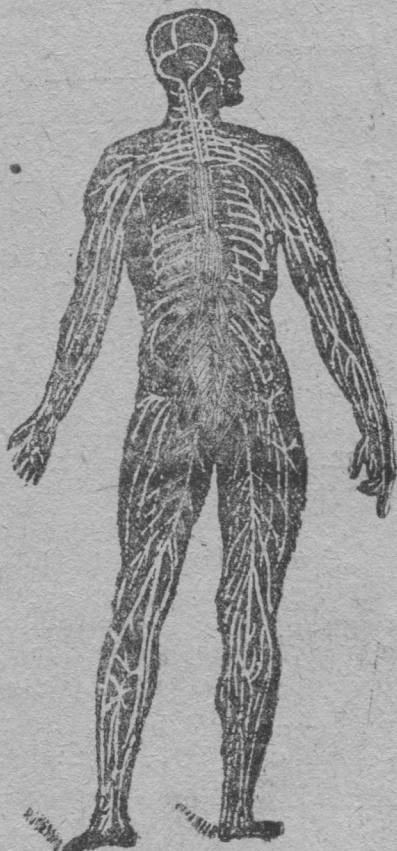
Mijan virjajənlə munə dugdəvlətam uz i stav mijan organjasəş uzalənlə ətsəglasən. Məj-zə ladmədə mijan virjaj organjasləş ızəd ızə? Zev ızəd tədçənlunəş tan vemsən şıştemalən. Vemsən şıştema—tajə jurvem da şursavem stav vemsənjasəşkəd.

Jurvem mestitçəmə jurvem çaskaənlə, a şursavem şursa pəkənlə. Taznad vem vura zevşəmə ortsəşəñ dojməmjasəş. Jur i şursa vemjasəş munənlə vemsənjas, kodjas vozavlənlə i jitənlə vemsə stav tələ organjaskəd (76 şerpas).

Vemsənlən svojstvojasəş.

Jurvemləş ızə tədmavtəz, tədmaşam vemsən svojstvojasən.

Opətjas. Vundam bərja lapasə səmənlə-nə vijəm lagusaləş. Lapaşəş kuşam kuçiksə. Paşkə-dəstam lədvəj jajçigjajsə. Na kostəş mi adzam jezd, jugjaləş şedalışnəj vemsən. Təcəm sənlə em i mort virjajənlə.

76 şerp. Mortlən vemsən şıştema.

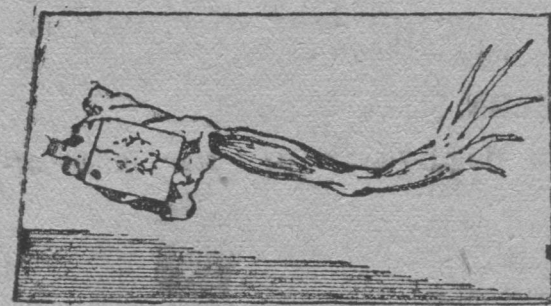
Vidčšamən torjadam vemsən pomsə jajčigjasšs. Puktam lapasə səstəm šteklə vblə, kodəs kətədəma sonyd vaən. Vemsənyšs pomsə puktam səstəm kavala vblə, medym si-jə ez inmь jajčigjasas.

1. Čepeltam vemsənyšs pomsə pincetən. Tьdalə, kьz seki lapalən jajčigjasšs zəndammavləny.

2. Vundam vemsən pomsə nozičən. Siz-zə tьdalə, kьz i seki lapalən jajčigjasšs zəndammьvlnь.

3. Puktam vemsən vblas čepəl sov i vidčšam nekьmьn minut. Nedьr kad mьštī, kor solьs jizas vemsənas, pozə ad-zьny, kьz lapaslən jajčigjasšs zəndammavləny (77 šerpas).

Tajə opьtjasas mi razdražitim vemsənsə unanogən: čepəltəmən, vundəmən, solən. Kət kьz mi eg vemsənsə razdražitə, vemsən kьlə. Kьləmys nuədčə vemsən ku-za jajčigjasə, i jajčigjasšs zəndammьvlnь.

77 šerpas. Vemsənkəd opьt. *Vemsən vblə puktəma sov.

lən. Tajə opьtjasšs mijanəs tədmədəny vemsən svojtvojasən: najə verməny kьvny i kьləmsə nuədəny. Kьləmys—ju-əgьs mijan virjajьn nuədčə əti vemsənjəs kuza čuvstvo organjasšn vėjjasə, a mukəd vemsənjəs kuza vemsən jajčig-jasə da zelezajasə.

Vemsənjəs svojtvojasən tədmašəm vəgьn, vuzam šursa-vevlyš da jurvevlyš tečasnogsə da izzə tədmaləmə.

Šursavem da sьlən tədčanlunьs.

Šursa vem kuз jезьd snur-kod, kodšən petəny 31 goz vemsən. Šursa vevlən vemsənjəsšs vozavləny-razavləny ku-čikьn, goła tusa ki-kok jajčigjasьn, a siz-zə kueəm-šurə gьrkьpə-kəssa organjasьn.

Opьtjas šerti učonəjjas tədmədisьn, mьj šursa vevlən ьzьd tədčanlunьs sečəm vərəmjəsьn, kodjas ləəny mijan ve-zerttəg. Tədmašəm takəd primerjəs vьlyn.

Suam, ti tədytəg kinənyd inmədčid kueəmkə zev pəš tor dinə. Ti en-na uditə məvьpьstьn, mьj loi, kьz zev ədjə

kinьtə kьskьstad. Livə, suam, tədlьtəg ti çutkid çunьntə jəmən. Ti siz-zə en-na uditə i gəgərvonь, mьj loi, kьz zikrьg kinьtə kьskьstad. Stav tajə vərəmjassə, kodjas loəpь doj-dəmjas vьlə, mi vəcam şursavem iz vəsna.

No mi razdrazenəqə vьlas vərəmsə vermam i **suvtədnь**. Suam, ti boştid kinad pəş çaj tьra stəkan. Kiydlь zev pəş, no kəş eškə i siz, ti kişьd stəkantə onə lezə, a puktad si-jəs pьzan vьlə, livə, suam, tijan çunad pьris zeltor i kalitəm jemən sijəs çunşьd perjəpь. Jemьd vьkə, jona dojmə, no ti onə kinьtə kьskьstə, ti kutad sijə vərəmjassə. Mьjla tajə loə? Tajə loə sь vəsna, mьj aslanьm vəlaən mi suvtədam sijə razdrazenəqəjas vьlas vərəmjassə. Tan uzalə-nin jurvem. Şursavem aslas uzьn jurvem ulьn. Jurvem—sijə med-ьşьd organ mijan vemsən şiştəmaьn.

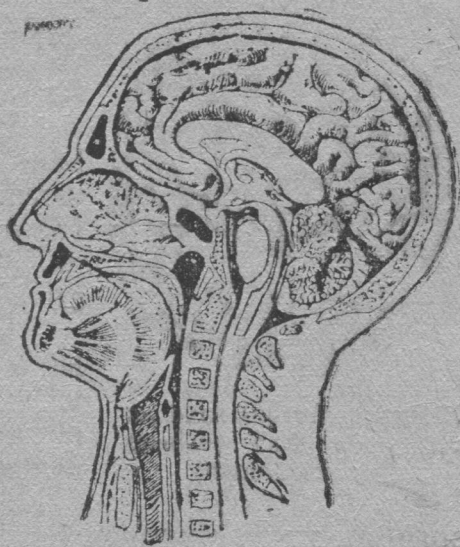
Jurvem da sьlən tədçanlunьs.

Mort jurvemlən teçasnogьs zev sloznəj (78 şərpas). Sen torjədəpь ьşьd vem, **mozzəçok i vem za**. Vem zaşs loə şursa vemlən nuzaləm vьlьssa jukəpьs. Vem zaşskəd jitçəpь mozzəçok i ьşьd vemьs.

Jurvemşan petəpь 12 goz vemsən. Najə vozavləpь medjonasə kuçikьn, go-la da çuzəm jajçigjasьn, şinjjasьn, peljasьn, pьg niğəg kuçikьn, kvьjьn, vomdorjasьn, pinjasьn i s. v. Əti vemsən goz vozavlə gьrk-pьkəssa organjasьn: şələmьn, tьjasьn, ruskuьn, şuvjasьn i s. v. Şursavem da seşan petəş vemsənjas pьr jurvem jitçəma mijan virjaj stav mukəd organjaskəd.

Tədmaşam jurvem torja jukənjəs tədçanlunkəd.

Vem stvol. Vem stvoləpən sijə jukəpьs, kod i loə şursa vemlən nuzaləm jukəpьs, suşə **prodolgovatəj ve-**

78 şərpas. Mortlən jurьs i goļas (vundaləmən). Tьdaləpь ьşьd jurvem, mozzəçok, jurvemlən zaşs i şursa vemlən vьlьslador jukəpьs.

mən. Sьlən oləmьп təđčanlunьs zev ьзд. Pемəsjasьs-kə voštнь livə zugədnь prodolgovatəj vemьsə, to siјə zik pьr kulə. Kuləmьs loə šələm suvtəm vəsna da lolavnь dugdəm vəsna. Siznad prodolgovatəj vемlən ьзд təđčanlunьs šələm da lolalan organjas ызьп.

Vem stvol mukəd jukənjəsьslən təđčanlunьs ьзд mi-
jan virjajьп raznəj čaštjasən ətsəglasa vərəmjəsьп. Pемəsjas-
lən, kodjasьs vem siјə jukənjəsə voštavlisнь, torksavlisнь
vərəmjəsьs, i najə ez vermьнь vetlədlьнь, kotravнь, vartčь-
нь, levanь i s. v. Tajə petkədlə, kueəm təđčanlunьs taja
vem stvol jukənjaslən.

Mozečok. Bərsəňs vem stvolkəd jitčə mozečok, siјə
jur vaļavəzladorьп. Pемəsьs-kə voštнь livə zugədnь moz-
zečoksə, to sьlən torksələнь vərəmjəsьs i siјə vosta ravno-
vešijə. Tatьs tьdalə, kueəm təđčanlunьs mozečoklən.

ьзд vem. ьзд vem siz-zə jitčəma vem stvolkəd, siјə
voštə jurčaskalьs stav vььslador jukənsə i vevtə uvsa jur-
vem jukənjəsə.

Зизьд нuzaləm potasən siјə jukšə kьk šarзьп vьlə,
kodjas əti məd dinas jitčəнь ььssəňs (79 šerpas). ьзд
vem šarзьп vььsjasьs avu sьь-
dəš, na vььп zev una čukьļjas,
guranjas. Siјə artməma vem rud
veseestvoəš da sušə ьзд vem
šarзьпjas kuəп.

ьзд vемlən zəv ьзд təđčan-
lunьs mijan oləmьп. Stav mijan
vərəmjəsьs, kodjasəs mi as vələš
vəčam, loəнь ьзд vem uzaləmrə-
đi. Stav vezərtana ызьs mijan jit-
čəma ьзд vem uzaləmkəd.

ьзд vem—siјə mijan məvpal-
lan organ. I kьmьп jonзьka raz-
vitəma ьзд vem, sьmьп jonзьka
razvitəma **məvpaləm, jurveməп
uzaləm.**

79 šerpas. Mortlən ьзд jur-
vem šarзьпjasьs (vььssə-
ňs vizədəmən).

ьзд vem uz sajьп-zə mijan
šorņitнь vermanlunньm. ьзд vem šarзьпjas opredəlonnəj
jukəп dojdigən mort oz-ņin vermь šorņitнь.

Ətlaštitнь-kə jurvem una pələs pемəsjasьs da mortьs,
to adzam, mьj mortlən med razvitəj ьзд vemьs. Torja-ņin
razvitəj mortlən kьməs jukənjəsьs. Səmьп jona razvitəj ьзд

vem vāsna mortlān em vezār; s̄ vāsna sijə vermə tadmav-
n̄ i veləd̄n̄ bvlav̄v da obseestvol̄s zakonjas. Tajə zakon-
jassə tād̄mān mi vermam as kiə vošt̄n̄ bvlav̄v v̄njas, da
ovladejt̄n̄ obseestvennəj oləm javlenn̄jasən.

Taz, vemsən s̄istemal̄s izzə tadməd̄mān nauka petkə-
dā religija veləd̄m̄l̄s erdə stav ləzsə dusa j̄l̄s, kodi b̄ttə-
pə veškād̄lā mort teləən. Takəd eə nauka petkād̄lā sijə
vredsə, kodəs vajə uzal̄s jəz̄l̄s religijalān dusa j̄l̄s velə-
d̄m, sijə kuvl̄tām j̄l̄s, mād̄ar juḡd̄n̄ oləm j̄l̄s. Dusa
spašitām j̄l̄s propovedujtāmən, religija çuksalə uzal̄s jə-
zəs dugəd̄ç̄n̄ mi v̄l̄n̄ burz̄ka oləm vāsna vermašəm̄s.
i signad, k̄vsutəg terpit̄n̄ burzuazijal̄s partitəmsə, eksplo-
atirujtəmsə, vezraborticasə. K̄vz̄sjas̄l̄, suə religija, loə mād̄-
dar juḡd̄n̄, raj̄n̄ bur oləm, a k̄vz̄təmjas̄l̄ ad̄n̄ loə pom-
təg muçit̄ç̄n̄.

Dusa spašitām j̄v̄š̄d̄ religijal̄s tajə veləd̄m̄sə kapita-
listjas v̄d̄sama nogən z̄it̄n̄ k̄pəd̄n̄, paškəd̄n̄, sijə nal̄
otsalə uzal̄s jəzəs padməd̄n̄ revolucionnəj t̄sjas̄s i ot-
salə uzal̄s jəzəs viz̄n̄ as kipodulas da najəs eksploatirujt̄n̄.
Tajə religioznəj propoved̄s, durman moz pemdədə, otrav-
lajtə uzal̄s jəz̄l̄s vezərsə. S̄ vāsna mijan̄l̄ kolə vermaš̄n̄
religijakəd; religija—sijə mijan̄ klassəvəj vraglān əruzijə.

Sajdalan organjas*).

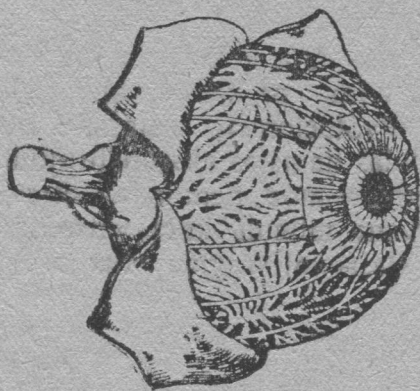
Mortlān, k̄z i mukəd v̄ssəj peməsjaslān, 5 ort̄s̄sa
sajdalan organ: adzan organ—šin, kylan organ—peł, isa-
lan organ—n̄r, kər kylan organ—k̄v, ošazat̄l̄nəj organ
—kuçik.

Adzan organ. Šinjas pukalən̄ šin guranjas̄n i s̄ gə-
gərsa l̄jasən da šin tupk̄s lapədjasən najə vura zevəma.
K̄z s̄m̄n̄ šinmə in̄m̄stas kueamkə tor, šinlapədjas aš̄n̄s
zev ədjə tupk̄sən̄. Šinlapədjas v̄rigən šinv̄l̄sjas̄s p̄r
kətədç̄n̄ šinva kizərən, kodi artmə šinva zelezajas̄n. Tajə
kizər̄s m̄škə šinmə veškāləm bussə da mikrovjassə.

Šin pəsti šarkod̄ formaa. S̄lān štenkajas̄s artməmaš̄
çek̄m̄n ovoloçkaš̄, s̄ p̄ek̄n̄ em prozraç̄nəj veseestvojas.

*) Sajdalan organjas—органы чувств. K̄v̄v̄z̄ „sad“,—kod̄sad̄ pet̄n̄ k̄v̄jas
sad—резвый, sadt̄m̄—бесчувственный da s. v.

Šinsā ortššānš vizədigan mi adzam jezbd **belkovāj ovoločka**, kodi vozššānš vezšə prozračnāj **rogovāj ovoločka**an. Belkovāj ovoločka uln kujlə pemyd **sosudistāj ovoločka**, kʔtāni zev una posnīdik virsānjas, kodjas verdānš šinsā (80 šerpas). Vozššānš rogovāj ovoločka uln tʔdalə rāma gāgyl—tajə **raduznāj ovoločka**, kodi loə sosudistāj ovoločkalān ņuzaləmys. Raduznāj ovoločka, ovlə una rāma: rud, gəlubāj, ləz, korišnevāj i s. v. Raduznāj ovoločka rāma mijan i „šin rāmpym“. Raduznāj ovoločka sārjn tʔdalə šəd gāgyltor—**šinakan**. Sijə loə raduznāj ovoločkaan vossain. Jona jugʔdinyšn šinakan „veknalə, omələ jugʔdinyšn paškələ. Šinakan sajn šinrʔekjn kujlə prozračnāj čəčevicakod tēla —xrustalik; šinakan vešsa vozsa jukānš da šin rʔekāšs siz-zə tʔrtāma prozračnāj veseestvoān. Šinakan pyr šinmā rʔrānš jugərjas. Jugʔd jugərjasšs munānš šinrʔesa prozračnāj veseestvo pyr, voānš šinwərladoraš štenkaəz da raz-drazajtānš sʔ vʔljn kujlšš rʔekāssa ovoločkasə—**šetcatkasə**, kodi artmāma jona vozavləm adzan vemsānš. Vemsān kuza vozvuzdeņnāšs nuədsə jurvemə, sʔ vāsna mi adzam vizadan predmetjassə.

80 šerpas. Mortlān šinmys. Rogovāj ovoločka voštāma, belkovāj ovoločka vundāma i kusʔtāma. Tʔdalə raduznāj ovoločka šinakan, sosudistāj ovoločka adzan vemsān.

opasnāj vizan šinvišām—**traxoma**. Oz gezāda sʔ vāsna šintāmmvʔlšn. Zev opasnājəš šin raņitāmjās da dojdāmjas.

Šinmās vizām mogʔš kolə uzavnʔ pravilnāj jugʔd dʔrji. Pemydinyšn uzaləmyš šinjas muzānš, i šinmyd oməlčə. No šinjasš vred vajə i vʔvti jugʔd, sijə kadtəg pazədlə šetcatkasə. Bvd šin višmigān kolə munšn vrač dinə.

Kylan organ. Sijəs, mʔj suānš pelān, sijə sāmjn pēlšlān ortššāsa jukānš—**ortšš pēl**, kʔšān pyrə **kylan pro-**

xod peļ pьekas. Pьekas peļ kujlā kashiča lь pьekьn. Pьekas peļn kьlan vemsānlān pomjasьs, kodjasān sija i kьlā sьjassā.

Peļ—zev kolana organ, i kьlām vostām mortlь zev ьзд sog. Mort, kodi çuzlāma peltāmān, loā nemājan, ad sija mort šornisā kvьtāg oz vermь velādçьnь šornitnьsā. Peļtāmām ovьlvā i çuzām vāryn peļ dojdāmьs livā višmāmьs Sь vāsna kolā peljastā viznь dojmāmьs da višāmjasьs.

Isalan organ. Isalan organān mijan loe vььslador nьr pьekasьs niļāg kuçikьs. Sen vozavlānь isalan vemsānjaslān pomjasьs. Duka veseestvojaslān zev içatik torjasьs, nьr niļāg kuçikā veškālāmān, razdražjtānь isalan vemsānjaslьs pomjassā. Vemsān kuza vozbuždennāьs nuādšā jurvemā i mi kьlam duk.

Isalan organān mi tādmodam sātām avu sьnādьs, kodās mi lolalam, bur kaçestvoa avu šojanьs, kodās mi šojam. Taznad mi ašnьmās vizam jada veseestvojasān otravitçāmьs, nē sāmьn naьs, kodjaslān em duk.

Kār kьlan organ. Kār kьlan organān loā kvь, kod niļāg kuçik vьlas emāš **kār kьlan sosokjas.** Sen vozavlānь kār kьlan vemsānlān pomjasьs. Dullьn sьlām pātāstorjasьs dejstvujtānь kār kьlan vemsān pomjas vьlā, vemsān kuza vozbuždennāьs nuādšā jurvemā, i mi kьlam kārjas: jumov, soma, sola, kurьd. Kār kьlan organān mi ašnьmās vizam mijan virjajā šojankād jada veseestvojas veškālāmьs.

Ošazatelnāj organ. Kuçik, kodi loā mijanlь ezān, mijanlьs virjaj ortьsa dojjasьs vizьsān, siz-zā em i ošazatelnāj organ. Kuçikьn vьdlaьn vozavlānь çuvstvujtьs vemsānjaslān pomjasьs, kodjas vermānь kutnь una pālās razdražennājas; sь vāsna mi kьlam innādçām, sonьd i kāzьd, dojmām. Ošazannāьslān tādçānlunьs zev ьзд mijan virjajās ortьsa vozdejsvijajasьs vizāmьn. Torja-nin ьзд ošazannānlān tādçānlunьs šintāmjaslь, kodi ñeuna vezā naьs avutām šinjassā.

Mi tādmašim mort virjaj teçasnogān i olāmān. Sek-zā mi unāьs etlaštitim mortlьs virjajsā vьssej pemāsjas virjaj-kād i adзьlim una atkodtorjas. Tajā atkodtorjasьs indānь zivotnāj prirodaьs mort loēmьs vьlā. No mort virjaj teçasnogьn emāš seeām torjalāmjās, kodjas sāmьn sьlān i em.

Mortlьs virjajsā vьssej pemāsjas virjajān etlaaštigitān mi pasьlim mortlьs torjalāmsā—sьlьs **veškьd pōxōdkasā.**

Съ вѣсна, мѣй морт велѣдѣ кѣк кок вѣльн, сѣлѣн кѣ-
jasъс прѣстѣс узалѣм вѣлѣ. Уз главнѣй торжалѣм мортлѣн
пемѣсjasъс. Морт ачѣс вѣсѣ i узалѣ орудѣjасѣн.

Татѣз ез. во нѣтѣ пемѣс. Пемѣсjas сѣмѣн ѣукѣртѣнѣ
сѣjѣ, мѣй ѣетѣ вѣлавѣлѣс даѣшѣн. Морт-зѣ узалѣн орудѣjас
ѣтсѣгѣн вѣсѣ сеѣѣм прѣдуктjas, кодjas даѣшѣн прѣродѣнѣн аву.
Морт воѣтѣ аскѣас прѣродасѣ да вѣздѣлѣ сѣ вѣльн.

Но морт оз вѣздѣв прѣродавѣльн сѣз, кѣз завоjевѣтел
вѣздѣлѣ пѣкѣритѣм странѣн. Завоjевѣтел оз артаѣ покорѣннѣj
страна законjаскѣд. Морт-зѣ тѣдмѣдѣ прѣродѣлѣс законjассѣ i
сѣмѣн законjассѣ тѣдѣмѣн, сѣjѣ вермѣ вѣздѣвнѣ прѣрода вѣльн.
Наука сѣjѣн i вѣздѣдѣ мѣжанлѣс влѣштѣ прѣрода вѣлас, мѣj
сѣjѣ мѣжанлѣ ѣетѣ прѣродѣлѣс законjas тѣдѣм.

Јона развѣтѣj јурвѣм мортлѣн вѣзѣра, i мортлѣн узѣс—
вѣзѣралѣм уз. Морт узалѣ план ѣрти. Морт-кѣ мѣjкѣ вѣсѣ,
суѣм стрѣйфѣ керка, то возвѣв сѣjѣ мѣвпѣлѣ, вѣсѣ тѣjѣ керка-
лѣсѣс плансѣ аслас јурас, i сѣ вѣгѣн-нѣн сѣjѣ план ѣрти стрѣй-
тѣ керкасѣ. Таѣѣм вѣзѣра узѣс пемѣсjasлѣн аву. Пемѣсjas
дѣjствujтѣнѣ, кѣз суѣнѣ, инѣjтѣкѣтѣвнѣjѣ.

Уз—вот мѣj торjѣдѣ мортѣс пемѣсjasъс. I уз—аву јорѣм
грѣxjasъс, кѣз велѣдѣ релиjѣjѣ, а вѣкѣланѣтор морт олѣмѣн,
сѣ вѣсна, мѣj узавтѣг морт оз вѣсѣнѣ овнѣ. Кѣз мѣ тѣд-
мѣлам возѣн, сѣмѣн уз радѣ морт лоѣ мортѣн.

Морт лоѣм јѣлѣс.

Кѣз лоѣ му вѣльн морт?—со јуѣшѣм, код вѣльн зѣв-
нѣн вѣзѣшѣн јѣз мѣвпѣлѣснѣ i код вѣлѣ зѣлѣснѣ корѣнѣ
воѣакѣв.

Уна пѣлѣс јѣз лѣѣдѣснѣнѣ уна пѣлѣс вѣштjas му вѣльн
морт лоѣм јѣлѣс. Но став тѣjѣ вѣштjasъс дѣрт вѣдѣмкѣ. Уна пѣлѣс
релиjѣjѣjas сѣз-зѣ зѣлѣснѣнѣ ѣетнѣ воѣакѣв тѣjѣ јуѣшѣм вѣлѣ. Став
релиjѣjѣjasъс вѣштѣвлѣнѣ, мѣj морт лѣѣдѣмѣ јѣнмѣн. Таѣѣм
вѣзѣдѣмѣс јѣнлѣ ескѣсjasлѣн.

Вѣзѣн i уѣонѣjjas тѣз-зѣ ѣѣтлѣснѣ, мѣj морт вѣѣмѣ
јѣнмѣн. Сѣjѣ каднас наука вѣлѣ релиjѣjѣ нарѣтѣтѣм улѣн, i
вѣѣко зѣстѣкѣjѣ накѣзѣтлѣс уѣонѣjjasѣс, најѣ-кѣ велѣдѣснѣнѣ ез
сѣз, кѣз суѣмѣ „ѣвјѣсѣеннѣj пѣсаннѣн“.

Кѣлѣ уна кад сеѣѣз, кор јѣѣстѣвѣзнѣннѣ орѣдѣс релиjѣ-
jѣс. Уна вѣѣс јѣѣстѣвѣзнѣннѣс релиjѣjѣс мѣздѣм могѣс
велѣкѣj англискѣj уѣонѣj ѣарлз Дѣрвѣн (81 сѣрп.) Дѣрвѣн мѣвѣз
пѣткѣдлѣс, мѣj морт аву лѣѣдѣмѣ јѣнмѣн, а зѣв-нѣн дѣрвѣ-
нѣj кадѣн лоѣма пемѣсjasъс.

81 şerpas. Çarlz Darvin
(1809—1882 vv.).

Jələnverdcəş pəməşjaslış tusaş tupkəş gənləş naləş kolana. Sijə vizə naləş virjajsə kəzədbəş. Mort virjaj vььln lovgənjəs nekueəm pəlzə oz vajnləş, sь vəsna, mьj najə oz viznləş sijəs kəzədbəş. Tajə lovgənjəs mьj mort virjaj vььln loənləş kolasən sijə gəna ezəş, kodi korkə suka tupkələmə mortlış pəməş predokjasə.

No gezədika i əni çuzlənən jəz, kodjaslən virjajəs stavnas tupkəşmə suk gənən. Arlıd sodəm şerti nalən gənləş zev jona vььdmə paşkalə (82 şerpas). Taz mortlən mьtçəslənəş sijə zivotnəj predokjaslən pasjasə.

Mortlən koləs organən loə siz-zə şursa vəz jukədbəş. Pəməşjaslən, kodjaslən em vəz, şursalən tajə jukədbəş artməmə una şursaləş. Mortlən-zə sijə artməmə 4-5 şursa ləş. Mortlən tajə vььdmьtəm pьe-

Darvin aslas velədəmən jona kuçkis religija kuza, i cerkovnikjas Darvin velədəmkəd nuədissnə jon tьs. I mijan kadə-na viçko da sьləş otsaləş burzuazija nuədənəş tьs Darvin velədəmkəd, sь vəsna, mьj sьlən velədəməş vuzşanəş neeş-tə religijasə.

Mьj jьləş viştalənəş mort virjajnləş koləs organjas.

Mort virjajnləş eməş siz suana koləs organjas. Stav jəzəslən, kodlən jənzьka, kodlən oməzьka pəsti stav tusaş tupkəmə lovgənən. A kueəm kolənlən lovgənjəs-lən mort virjaj vььln?

82 şerpas. Gəna mort—
Adrian Jevtixjev.

кәс вәзъс еи колас сижә вәзлән, коди вәләма сижә зивотнәј предокјасъслән.

Но овлывлә, мьј çузлывләнъ јаз i ортсъса вәзән (83 шер-
пас). Унзъкысә сижә һевьд вәз, лътәм. Но, кәт ешкә зев
gezәda, mortлән seeәм вәзас овлывләнъ шұрсалыјас, кьз i
pemәсјаслән. Татән зик-зә сиз мьтçьшәнъ mortлән pemәс пре-
докјасъслән pasјасъс.

Una i mukәd organјas koләma mort телән, kodјas шер-
ти uçonәјјas тәdmalәнъ, мьј mort loәma зивотнәј предокјасъс.

**Мьј вьлә indәнъ mortлән da mortnoga әвезанajasлән
әtkoд torјасъс.**

Возьн mi тәdмәшim-һin ськәд, кueәм una әtkoдторъс
mort da вьссәј pemәсјas virјaj теçасногьн. Но став pemәс-
јas pәвсъш mortлән meduna әtkoдторъс mortnoga әвезанajas-
кәд. Абу прәста најәс суәма **mortnogaән.**

Mortnoga әвезанajas оләнъ зар stranajas-
sa вәрјасьн рұјас вьльн. Унзък кадсә најә
оләнъ рұјас вьльн, но mukәддърјьс најә let-
çьвләнъ му вьлә i vetләdlәнъ кьк kok вьльн,
кьз i mort. Но vetләdlәнъ најә зев шәкьда,
kijas вьлас vedјas вьлә moz pькшәмән, ливә
најән сьнәдас әvtçәмән.

Jurъс mortnoga әвезанajasлән зев jona
munә mort jur вьлә. Çerлјасъс nalән oz se-
eәм jona vozә çurgәtçьнь, кьз mukәd pe-
mәсјаслән. Virјajьс nalән tupkәma suk гәнән,
но çuzәmas da ki-kok pьdәсјasas nalән sиз-сә
кьз i mortлән, абу гәньс. Сьзјas nalән mort-
лән koд-зә. Mortnoga әвезанajasлән, кьз i
mortлән, абу ортсъса вәзъс.

83 шерпас. Вә-
за deјina.

Nәста unзък әtkoдторјасъс mort da mort-
noga әвезанajasлән гьрк pькәс теçасногас.

Mort da mortnoga әвезана korpajasлән зев una әtkoдторъс
теçасногас. Mortnoga әвезанajasлән сижә-зә јajçigјасъс, мьј i
mortлән. Став гьркpькәс organјасъс mortnoga әвезанajas-
лән сижә-зә, мьј i mortлән, i тәdçәнlunъс nalән seeәм-зә.
I jurvemъс mortnoga әвезанajasлән jонзька munә mort jur-
vem вьлә, кәт ешкә jona içәt mort vem шерти, i сь вьльн
абу сьмьнда çукифьс, кьз mort jurvem вьльн.

Siznad, mi adzam, mьj mort da mortnoga  vezanajas kostьn em zev una  tkodtorьs. Stav pem sjas p vssьs mortnoga  vezanajas med matьn s mort din . Taj  ind  mijanь mort da mortnoga  vezanajas  ti r dvuz vьl .

No poz -  ta erti v sнь vьvod, mьj mort i lo ma  nija olьs mortnoga  vezanajasьs. Oz, ta em vьvodsa nauka oz v s.

Kodjas-z  v linь mortl n predokjasьs?

Mu una p l s plastjasьn raskopkajas dьrji u on jjas adz nь una p l s kork  ovlьs pem sjaslьs lьjass . Kьmьn mu plastьs pьdьnzьk, sьmьn sija vazsazьk i sьmьn vazsazьk pem sjasl n setьs  ur m lьjasьs.

Raskopkajas dьrji u on jjas siz-z  adz nь vaz  vezanajaslьs da vaz j zльs lьjass . I v l mk , vaz  vezanajasl n lьjasьs  url vln n pьdьsзьk, jona vazзьk mu plastjasьs, vaz mort lьjas  erti. Siznad artm , mьj  vezanajas mort  erti vazзьk pem sjas.

 ti raskopka dьrji azijasa di Java vьln u on jjas adz ma s  ekьmьn lь, kod s naja su ma s  vezana-mort lьjas n. Taj  suseestvoьsl n  tila s ma s mortl n da  vezanal n pasjasьs.  ur m lьjas  erti poz  kazavнь, kue m v li taj   vezana-mortьs.

Tusabьs  vezana-mortl n v l ma p sti mortl n kod.  advej lь  erti poz  sunь, mьj  vezana-mortьs vetl dl ma avu- in  ol kok vьlas, a kьk vьln. K t  sk  sija vetl dl ma  akьda—om la-na, ez mort moz, no avu- in see m om la- akьda, kьz  vezana. Jurльjas  erti poz  adz nь, mьj jurvemьs  vezana-mortl n v l ma  vezana  erti jona vьzdьk, no vek-z  jona i  tzьk mortl n dorьs.

M dnog n-k , taj  avu  vezana i avu mort, a  vezana-mort, kodьn em s i mortl n i  vezanal n pasjasьs.

B rja kad  Kitajьn adz ma  vezana-mort din  matьn sulalьs suseestvolьs lьjas, no s mьn unzьkьs sьl n v li mort pasjas.

Una mestabьn adz ma siz-z   e e a lьjas medvozza mortльs. Taj   ur m lьjas  ertльs, u on jjas t dmalisнь, kue m n v l ma medvozza mort. Medvozza mortl n una-na v l ma  vezanal nkod pasjasьs. Aslanьs vez r  ertльs naja v l ma s  vezana-mortьs vьlnzьk s, no,  ert, jona ulьnzьk s  nija mortьs.

Medvozza mortlən jurvem ljasys vələmaəs ызьдзкəs əvezana-mort җerti. Sznad, jurvemьs sьlən əvezana-mort җerti, vələma razvitəjzьk.

Medvozza mortlən vələma veškьd poxodka. Sijə vetlədləma jona vurzьka-ңin əvezana-mort җerti, no abu-zə se-əəm vura, kьz ənija mort. Sijə vetlədləma gərьltсьstəməп, i kokjasьs pьr sьlən vələma pizəsəдьs kusьntсьstəma. Kijasьs sьlən vələma p̄rəstəs, i sijə vəditсəma uzalan ərudijəjasən, kodjasəs sijə aсьs vəçavlis izjьs.

Taz, vaz əvezanajasьs da vaz jəzlyš adzalam kolasjas-sə tədmaləməп, nauka vois vьvodə, mьj mort loi vaz əni vьrəп əvezanajasьs. Tajə vaz əvezanajasьs-zə loəmaəs i əni olьs mortnoga əvezanajasьs.

Vaz əvezana mortnogaəšəmyп uzlən təдçanlunьs.

Una šo šurs vo sajn tropičeskəj vərjasьп, materik vь-lyп, kodi əni Indijskij okean pьdəšьп, olis jona razvitəj mortnoga əvezana poroda. Tajə vaz əvezanajas ovləmaəs çukərjasən pujas vьlyп i vəlinь pu vьlyп olьs pəməsjasən. Najə ez gezəda letсьvlyпь i mu vьlə, vetlədləvlyпь səmyп vərja kokjasən, a kijasnas najə sek voštavlyпь mьj šurlьv-lyпь tuj vьlas. I tajə kьk kok vьlas vetlədləmyс vəvli-kə slu-çajпəj kor šurə, vərьпnas, kor vьrisпь vərjas, najə səmyп kьk kok vьlyп i kutisпь vetlyпь. Taz, zev dьr kadəп, mijan ьlsa predokjas veləдçisпь **veškьd poxodkaə**. I vetlədlə-myс mezməп voz kijasnas najə pondisпь uzavпь: naən ku-tisпь una pələs orudijəjas—izjas, vedjas, kodjasəs najə ad-zьvlyпь ьvlavьvšьs i kodjas otsəgəп najə pərjisпь šojan-juan, uškəдçьvlyпь da mezdьšisпь vragjasьs i s. v. Taz kijas vetlədlan organjasьs, kueəməп najə vəlinь vozьп, jon-zьka i jonzьka voçasən pərinь mort kiə.

Veškьd poxodkaə velaləmyс təдçis mijan predokjas i stav virjaj teçasnog vьlə. Ti, kənkə, tədad-na, kueəп torja-ləmjias em mort kərpa teçasnogьп (šursa, jurlyjasьп, ki-kok teçasnogьп), kodjas loinь veškьd poxodka vəsna. Tajə stav torjaləmjiasьs çukərmisпь una šurs vojasən. Taz voçasən vezšis mijan predokjaslən virjaj teçasnogьs i pьr jonzьka matьsmis ənija mort teçasnogə.

Zev ьзд təдçanlunьs mijan predokjas mortnogaəšəmyп **uzlən**. Vozьп-kə najə vəditçisпь seeəп orudijəjasən, kodja-səs najə dašəп adzьvlyпь ьvlavьlyš, to əni najə zavoditisпь

orudijajassə vəçnʲ. Uz i zavoditčə ərudijəjas vəçaləmšan. Vozʲnsə sija vəli zev prəstəj orudijəjas izjʲbʲ da beddʲbʲ, a vərʲn najə pʲr usloznajtčisnʲ. Uz vəçis zev ʲzʲd vərzəm virjaj tečasnog vezšəm vʲlə, siz-zə i mijan predokjas vezər razvivajtčəm vʲlə.

Uz vəsna-zə zavoditčis i formirujtčbʲ **mortlən**, šornʲ, sʲ vəsna, mʲj izaligən jəzʲ vəli kolə mʲjkə vištavnʲ ət-mədʲsʲ. Uz vəsna-zə mortlən kʲptis jurvezərʲbʲ—**dumajtʲnʲ**, **məvpravʲnʲ verməmʲs**, **kuzəmʲs**. Uzlən vəli taeəm təd-čanlunʲs mijan predokjas jurvem razvivajtčəm vʲlə, i sija pʲr jonzʲka matʲsmis mortə. Razvivajtčis jurvem, razvivajtčis jurvezər, razvivajtčis šornʲ i pʲr jonzʲka jugdis **mort vezərtas**.

Таз una šo šurs vojasən, uz vəsna, munis drevnəj əvə-zanajaslən mortnogaasəmʲs i uz vʲlʲn-zə kʲptis pervovʲtnəj jəzlən ovseestvo.

Mi zeņdika tədmasim sʲkəd, kʲtčə velədə nauka mort loəm jʲlʲbʲ; sija mijanʲ petkədlə, mʲj səmʲn uz vəsna mort loi mortən. Nauka putkʲltə religijalʲs velədəm mortəs jen-mən sotvoritəm jʲlʲbʲ, kʲz putkʲltə sija i velədəm kueəmka jen emlun jʲlʲbʲ.

ZADANŇƏJAS ASKEZYN UZALƏM VYLƏ.

I. Bədməgjaslən oləm.

A. „Кыз razaləny bədməgjas“ tema kuza.

1. Korşny oduvaŇiklyş (jəla turunlyş) kəjdəsa-na jursə da ləddəny, unaə seni torja kəjdəy-plodikəy. Artavny, unaə eşkə artmis bədməg, niəti kəjdəy-kə ez kuv i bəy kəjdəyş-kə mədvo bədmis seeəm-zə bədməg? Artavny unaə əti oduvaŇiklyş loəm oduvaŇik-jas vajasny kəjdəssə məd vonas? Məvrəstam, myj taz i vozə loə,— artavny unaə loə oduvaŇiklyş nəsta vo myşti,—kək vo myşti?

2. Çukərtny da vidlavny levalan plodjas, soploddəjas da kəjdəşjas lipalyş, kəzlyş, oduvaŇiklyş, çertorołoxlyş. Çukərtny siz-zə voəm, no voşşətəm koljas rozəmylyş, kozlyş. Ləşədnə kollekcija „Təv otsəgən kəjdəşjaslən razaləm“ tema vylə.

3. Çukərtny da vidlavny krukaşan plodjas da soploddəjaslyş obrazecjassə—repejniklyş, şıbdan turunlyş, çeredalyş d. m. Çukərtəm obrazecjassə sortjasən puktalə torja korovoçkajasə; ləşədnə kollekcija—„Peməşjasən kəjdəş razədəm“.

4. Çukərtny da vidlavny kos potlaşan kərəvkajasa plod obrazecjas—maklyş jəgjasə, kolokolçiklyş, vovovəy bədməgjaslyş plodjassə i s. v.

B. „Myjla bədməgjasəy mijan avu vədləny ətkod“ tema kuza.

1. Çukərtny da koştəny oduvaŇiklyş obrazecjassə una pələs uslovijəşəny bədməmjəsə: a) voşsa kos mestəny bədməy oduvaŇik kujlana da jona posnid korjasən; b) gozsaşənyzyk da vasədzyk-inəny bədməy oduvaŇik, gəgəş, paşkəy, vyləny bədməy korjasən. Obrazecjassə perjəny vuzjasnas da koştəny. Koştəm bədməgjaslyş burzyk obrazecjassə klejitny kavaia list vylə, vəçny kolana gizədjas da əşədnə klassəny ştenas.

2. Boştny zivəy ugolokə kurəy oçitoklyş goz-məd çukər ezanas. Torja bədməgjas əsiŇ vylə puktəny mutəg da nəvludajtnə, dərə najə oz kuvny-koştəny.

V. Arşa zadanəjas „Kulturnəy bədməgjas“ tema kuza.

1. Gradjəryny arəny urozaj idraligən kolə vizədləny kapusta da mukəd puktasjas sortjas vylə.

2. Ləşədnə kollekcija una pələs sort kulturnəy zlakjaslyş.

3. Suzədnə kolhozjasəny livə sovhozjasəny tajə rajonly vylə da vylə bürmədəm sort kulturnəy bədməgjaslyş obrazecjas.

II. Pemasjasløn oløm.

A. „Çerijas“ da „Vaъn olъsъ vesprozvonoçnejъ zivotnejjas“ temaъas kuza.

1. Kutavnъ zivêj ugolokê içetik çerijasês—gъçjasês, gurinajasês, sьprijanês da m. Lêşednъ naly akvarium livê şteklannêj banka. Akvarium pьdêsas puktъnъ vura mъşkêm vadorsa lъa sloj, lъaê puktъnъ elodeja livê mukêd vasa vьdmægjas (turunviz vьdmægjas jugьdъn lezêny çerijaslъ kolana kislorod). Verdнъ çerijasês „motълøn“ (gêrd vasa nomьrjasên), ñizuvjasên, posñidik raçokjasên (daf-ñijajasên da siklorjasên), jezьdñan krêskijasên (ñe sьblavnъ êtrьrjê una, medьm kolan kêrьmьs ez zavodit sommьnъ).

2. Unmovşêm şvezêj çeri voştêmên, korşnъ sь vьlъş řinjas, vom, pьrrozjas, ñokçim vevtjas da ñokçimjassê, parnej bordjassê (morêssa da kьnêmsa) i ñeparnejasê (vêzsa, mъşkusa, vêzuvsa). Risujtнъ çerisê bordjasnas i giznъ vьd vьrdlъş ñimse. Kusьntlъnъ vêzsa veşkьdlañ da sujgalañ, a seşşa mêdarê—vьlê i ulê,—kodarjasê vêzъş kokñidzьka i jonzьka kusñaşê? Kueêm kolanlunъş talên çeri plavajtigên?

3. Vizêdnъ akvariumьn çeri vetlêm vêrşa. Kueêm bordjas nuêdnъ medьzьd uz? Sьnê oz çeri êdjê vetligên aslas parnej bordjasnas? Kueêm bordjasên vêrêdê çeri, kor sijê sulalê spokojnejja êti mestanъ?

4. Êtlaaştitнъ êti mêd kostas pьdêsьn olъş çerisê da vьlъn olъş çerisê. Kodi na pêvşьş vetlêdlê ziłzьka? Kueêm rêmьs ovlvьlê vapydêssa çerijasløn i kueêm têdçanlun sijê naly kutê?

5. Kutavnъ saçokên prudъş vatêrêkanjasês da ludik-gladъşjasês. Gozêmnas kutavnъ seş-zê vatêrêkanlъş, jurşiguşjaslъş nomьrjassê. Puktavnъ tajê xisenikjassê içetik bankajasê; verdнъ gagjasên, ñizuvjasên, posñidik çerijasên da darjurjasên.

Vizêdnъ, kьz stav tajê xisenikjasъş kvatitêny da řojên dêvьçasê. Navludajtнъ, kьz vatêrêkan da ludik-gladъş zapтьşên sьpêdên, kьz najê vetlêdlêny vaъn, a vêrьnas kutavnъ najês bankaşьş da leznъ pьzan vьlê,—kьz najê tan vetlêdlêny?

B. „Zemnovodnejjas da presmьkajuseejjas“ tema kuza.

1. Voştнъ zivêj ugolokьn vizêm vьlê una pêlês řagusajasês da zavaъjasês, naly kolana olanin—**terrarium** lêşêdêmên. Kolê, medьm terrariumьn vêli va doz, kьtçê řagusajas vermisenъ eškê sunavnъ (vasê vezlavnъ da viznъ sæstêma). Verdнъ řagusajasês da zavaъjasês gagjasên (gutjasên, têrêkanjasên, nomьrjasên) da ñizuvjasên. Navludajtнъ, kьz řagusajas da zavaъjas lolalêny, kьz najê kvatitêny da ñylalêny kêrьmsê. Voştêny oz najê kulêm vêrtêm gagjasês.

2. Kutнъ prudьn zivêj ugolokê tritonjasês (vaъn olъş lokgagjasês). Ovmêdnъ najês akvariumьn (bankaъn), vьlъşlador dovьssê pьekêsladorşanъş mavtнъ gosên livê vьjên, medьm tritonjas ez vermьny pьşjьbь Verdнъ „motълøn“, posñidik raçokjasên, ñizuvjasên.

Нављудajtнъ, кѣз тритонјас вартѣаъ и кѣз ветлѣдлѣнъ рѣдасѣдѣс,— кѣеам органјасѣн најѣ ветлѣдлѣнъ ѣтлаас и мѣдлаас. Мѣј ѣрти роѣа сунъ, мѣј тритонјас лолалѣнъ тѣјаснас?

3. Тульснас воштнъ лагуса рѣк, руктнъ вankaѣ да нављудajtнъ дарјурјаслѣс вѣдмѣмѣ.

4. Боштнъ зивѣј уголокѣ ѡлкгaгѣс. Верднъ гагјасѣн (тѣрѣканјасѣн, гутјасѣн), ѣтлнъ јунъ ва. Нављудajtнъ, кѣз ветлѣдлѣ ѡлкгaг, кѣз сижѣ видлалѣ рaнѣдаѣсѣс предметјасѣа кѣвнас, кѣз кватитѣ да ѣоѣа дѣвѣѣсѣа, кѣз јуѣ ва.

V. „Лѣваѣјас“ ѣтама куѣа.

1. Кѣјнъ ливѣ дѣвнъ зивѣј уголокѣ кѣмѣнкѣ лѣваѣѣс ѣуѣојѣсјасѣс (зоѣкајѣс, уркајѣс) и гагѣојѣсјасѣс (рѣстјасѣс). ѣтавнъ налѣ колана кѣрѣм; ѣуѣојѣсјасѣс верднъ кѣјдѣсјасѣн и наѣн крѣскјасѣн (арѣаѣс налѣ зартнъ кѣјдѣсјасѣа сурѣпалѣс, репѣјниклѣс, кѣзлѣс и ѣ.в.); гагѣојѣсјасѣс верднъ дѣвѣд кѣрѣмѣн—рѣс ва рѣпн визѣм „козувкот колкјасѣн“ (козувкот куколкајасѣн), тојѣм кѣтѣдѣм сукaр сѣрѣн. Рѣстјасѣс верднъ јaј да гѣс торјасѣн, номѣрјасѣн, нѣзувјасѣн. Ѣтлаѣтитнъ нѣрсѣ гагѣојѣс лѣваѣлѣс туѣојѣс лѣваѣ нѣркѣд Ѣтлаѣтитнъ ѣуѣојѣс да гагѣојѣс лѣваѣјаслѣс ѣласногѣа—кодјас на рѣвсѣс јонъѣка вѣрѣѣсѣс и кѣеам тѣдѣанлунѣс сѣлѣн најѣ ѣлѣмѣн?

2. Вѣтлнъ лѣваѣ визан соѣхоѣа, тѣдмаѣнъ инкувацијакѣд и сижѣн, кѣз визѣнъ да вѣдтѣнъ сен курѣг рѣјанѣа.

3. Гоѣѣмнас нављудajtнъ курѣг рѣјанлѣс вѣдмѣм, —кѣз налѣн вѣдмѣнъ рѣрѣјасѣс, кѣз вѣдмѣнъ рѣтукјаслѣн спорјасѣс, кор кутас тѣдѣнъ курѣгјас да рѣтукјас кѣст торјавлѣмѣс, кор курѣг ѣновтѣ рѣјанѣа.

G. „Јѣлѣнвердѣсјас“ ѣтама куѣа.

1. Вѣтлнъ скѣтвизан соѣхоѣа ливѣ колхоѣа. Тѣдмаѣнъ скѣт визанѣјаснас да вердѣмнас, том скѣт вѣдтѣмнас.

2. Вѣтлнъ рѣмѣннѣј кролѣатѣникѣ, кѣн рѣдмѣдѣнъ уна рѣрѣда кроликјасѣс. Тѣдмаѣнъ, мѣјѣн торјалѣ ѣтѣ рѣрѣда мѣд рѣрѣдаѣс, кѣеам рѣмаѣс уна рѣлѣс рѣродалѣн ѣнјасѣс.

3. Вѣснъ кролѣатѣник школа вердѣ. Кѣтѣртнъ кроликјас вѣрѣѣа дѣзарѣтѣм. Вѣлѣдѣнъ лѣѣѣдавнъ кѣрѣм норма ѣзд кроликјаслѣ, кроликмѣмјаслѣ, кодјас нѣнѣдѣнъ рѣјанѣа, и кролик рѣјанлѣ, кор најѣс торјѣдѣма мам вердѣсѣс (вердан нормајасѣа тѣдмѣднъ кролик визѣм куѣа торјѣн гѣзѣм нѣгајасѣс).

Komiadis Neçajev N. I.

JURINDALĪŠ.

I. BĒDMĒGJASLĒN OLĒM

	Listboks.
Kēz razalēnē bēdmēgjas	4
Kējdēsjasēs tēlēn razēdēm	5
Kēvtēm pēmōsjasēn kējdēsjas razēdēm	6
Bēdmēgjasēn kējdēssē sēblalēm	7
Mortēm kulturnēj bēdmēgjasēs kēzēm	8
Мѣла вѣдлѣн бѣдмѣгжасѣс ави аткодѣс	9
Oduvančik	9
Vērsa pujas	11
Kos mestainsa bēdmēgjas	13
Vasa bēdmēgjas	18
Kulturņēj bēdmēgjas	19
Naņ kulturajas	19
Gradvēvsa kulturajas	21
Techničeskēj bēdmēgjas	22
Vēl kulturņēj bēdmēgjas	23
Mičurin uzjas jēlēs	25

II. KĒVTĒM PĒMĒSJASLĒN OLĒM

Некъмьн šursalētēm zivotņejas jēlēs, kodjas olēnē vaļn.

Dubvaļn olēs račokjas	28
Vasa gagjas	29
Morskēj zivotņejas	30

Čerijas

Mijan dubvasa čerijas—gēč da šir	33
Гѣч	33
Šir	34
Akula	35
Zuēd vaļn olēs kēvtēm pēmōsjas	36
Промьсловēj čeri kējām	37
Čeri vēditēm	38
Čeri vēditan zavodjas	38
Prudovēj ovnēs	39

Zemnovodņejas

Łagusa	40
Kuēzēm pēmōsjasēs mi suam zemnovodņejasēn	41

Presmēkajuseējas

Łokgagjas	42
Mijan zmejjas—uz da gaduka	43
Uz	—
Gaduka	44

Zar stranasa presmьkajuscəjjas.

Krokodiljas	45
Серепахajas	46
Levačjas	
Xisənəj levačjas	47
Kue	47
Varьs	47
Šu sojьs levačjas	48
Zoц	48
Urkaј	48
Mijan drugjas—gagsojьs levačjas	48
Čikьs	49
Pьstajas	49
Kьz levačjas rədməнь	50
Gortsa levačjas	50
Cuļujas	50
Kurəgjas	52

Jələnverdčьs peməsjas

Zar da kəzьd stranasa dikəj zverjas	55
Ziraffa	55
Slən	55
Lev	57
Tigr	57
Jezьd os	58
Moresa zverjas	59
Tutən	59
Kitjas	60
Mortən gort gəgər ovnь velədəm zivotnəjjas	62
Məslən loəməs	63
Vəvlən loəməs	63
Poršlən loəm	64
Kroliklən loəməs	64
Vərvud—rustənasə korəv	65
Voјьv kəг	66
Ovezənajas	67
Martьskajas	67
Mort şama ovezanajas	69

III. MORT VIRJAJLƏN TEČASNOGьS DA OLƏMьS.

Korpa

Kьz jicəpь as kostьn lьjas	74
Lьlən tečasnogьs	75
Kueəm veseestvojasьs artməmə lь	76
Tom da pərəş lьjas	77
Šursa	77
Morəs kud	79
Ki-kok lьjas	80
Jur lьjas	81

Jajcigjas da nalən uz.

Jajcigjaslən zəndamməvləm	82
Jajcigjaslən uz	83
Jajcigjas vədməmyñ uzlən da fizkulturalən tədqanlunys	84

Şojəm

Məjys artməmə mijan şojannym	85
Şojan-juan puşəm	87
Şojan-juan veseestvojaslən vezşəm	89
Glavnəj praviləjas şojigən	90

Lolaləm.

Kueəm tujəd sənəd pırə tıjasə	91
Kəz artmə loləstəm da vər loləstəm	92
Kəz tıjasən sənədyş lolaligas vezşə	93
Səstəm sənəd vəsna vermaşəm	94
Bojevəj otrav(ajuseəj veseestvojasşş vidçişəm	95

Virvetləm.

Vir	96
Kəz mijan virjajyn vetlədlə vir	97
Kolə şələmtə viznə	99

Kəz vesaşşənyş mijan virjajyş seni artmş [kovtəm da vrednəj veseestvojas.

Vərkjas da nalən uz	100
Kuçik	100
Kuçik vərşə dəzəritəm	100

Vemsən şiştema.

Vemsənlən svəjsvojasşş	101
Şursavem da sələn tədqanlunys	102
Jurvem da sələn tədqanlunys	103
Sajdalan organjas	105

Mort loəm jylş

Məj vylə indəny mortlən da mortnoga əvezanajaslən ətkodtorjasşş	110
Kodjas-zə vəlinə mortlən predokjasşş	111
Vəz əvezana mortnogaaşəmyñ uzlən tədqanlunys	112

Sod təd

Zadañdajyas askezyñ uzaləm vylə	114
---	-----

Допъс 1 сайт 75 ур.

Ререплот 30 ур.